

SAHÂBE TEFSİRİNİN HZ. PEYGAMBER'E İSNÂDI MESELESİ

Gönderim Tarihi: 04.05.2017

Kabul Tarihi: 05.06.2017

Hüseyin AKGÜN*

Öz

Hadis rivâyetinde ref' probleminin boyutunu ve önemini ilel kitaplarına ve yeni yapılan araştırmalara baktığımızda daha iyi anlamaktayız. Nitekim bu problemin bizce en önemli kısımlarından birisi sahâbenin yaptığı tefsirlerin Hz. Peygamber'e isnâd edilmesi meselesidir. Bu çalışmamızda bazı örneklerden yola çıkarak tefsirle ilgili rivâyetlerde ref' problemini ortaya koymaya çalıştık. Verilen örneklerde de görüleceği üzere, günümüzde İslâm'ın genel çerçevesine uymadığı düşünülen bazı hadislerin aslında Hz. Peygamber'e ait olmadığı, bunların sahâbeye veya sonraki nesillere ait tefsirler olduğu anlaşılacaktır. Ayrıca araştırmamız sırasında daha önce, hadisleri ref' ettiğine dikkat çekilmeyen isimler tespit ettik. Bu da bize ricâl ve ilel eserlerinde hadisleri ref' ettiği bilinen râviler dışında diğer bazı râvilerin de bulunduğunu, dolayısıyla bunların tespit edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, Tefsir, Ref', İlel, İsrâiliyat.

The Issue of the Hermeneutics of the Companion Relying Upon Prophet Mohammad

Abstract

We understand the importance and size of the raf' problem in the rumor of hadiths when being looked at the 'ilal books and the new studies. Thus, as far as we've concerned that the foremost part of this problem is the issue of being the hermeneutics of the companion relied upon Prophet Mohammed. In this research, we tried to reveal this issue mentioned by looking at some examples. It will be understood as is seen in our examples that some of the problematical hadiths belong to Prophet Mohammed indeed, these are the hermeneutics of the companions of the Prophet or the next generations. Moreover, we've identified during our study that the names of those who have not been noticed that the hadiths had been raf' by them before. This situation shows us there are some

---

* Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.
Associate Professor, Amasya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies. Amasya/Turkey (huseyinakgun@hotmail.com).

other commentators in dignitaries and 'ilal' books who did raf' the hadiths besides the commentators known.

Keywords: Companions of Prophet Mohammad, Hermeneutics, Raf', 'Ilal, Isrâiliyyat.

Giriş

Sahâbe tefsirinin kaynağının Hz. Peygamber (s) olup olmadığı çok erken dönemlerden itibaren hadis usulcülerini arasında tartışılmakta olan bir konudur. Mesela Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) sahâbenin tefsirle ilgili rivâyetlerinin, hükmen merfû olduğunu savunurken,¹ birçok âlim prensipte bu görüşe karşı çıkmaktadır.² Ne var ki, prensipte buna karşı çıkılsa da vakıada sahâbe tefsirlerinin, hükmen merfû olarak Hz. Peygamber'e isnâd edildiği söylenmektedir.³ Hadislerin ref'i meselesinin özel bir şekli olan sahâbe tefsirinin merfûlaşması konusu, hadislerin sübûtu ve aslının tespiti hususunda üzerinde durulması gereken önemli bir problemdir. Zira tarihte⁴ ve günümüzde⁵ tartışılan bu tefsirlerden bir kısmı aslında Hz. Peygamber'e ait değildir. Dolayısıyla böylesi problemlerle hadislerin daha çok rivâyet hataları sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz.⁶ Bu çalışmamızla, daha önce ilal türü hadis edebiyatında tespit edilmiş söz konusu niteliği taşıyan hadisler dışında,⁷ özellikle

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, thk. Seyyid Muazzam Huseyn (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1977), 19-20.

² Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnu's-Salâh (ö. 643/1245), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi birçok âlim bunun sadece sebab-i nüzul gibi reyle ilgili olmayan hususlarda hükmen merfû olabileceğini kabul etmişlerdir. Bkz. Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail Emîr es-San'ânî, *Tavdihu'l-efkâr li-meânî tenkîhi'l-enzâr*, thk. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1997), 1: 255-256.

³ Mustafa Öztürk'ün bu yöndeki kanaati için bkz. Mustafa Öztürk, *Tefsirin Hâlleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 70.

⁴ Bkz. İlel edebiyatı. Özellikle Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-Nebeviyye*, thk. Mahfûzu'r-rahmân Zeynullah (Riyad: Dâru Taybe, 1985).

⁵ Sabri Çap, "Hadis İliminde Merfû-Mevkûf İlişkisi" (Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008); Yusuf Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti* (Ankara: OTTO, 2015).

⁶ Bu konuda bkz. Bünyamin Erul, "Tasarrafûtu'r-ruvâti fi mutûni'l-mervîyyât", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2001): 173-212; Süleyman Doğanay, "Hadis Rivâyetinde Râvi Tasarrafûları ve Doğurduğu Problemler" (İstanbul: İSAM, 2009).

⁷ Örnekleri için bkz. Çap, "Hadis İliminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 161 vd.

sahih hadis edebiyatında yer alan örneklerden hareketle durumun önemi ve boyutunu açıklamaya çalışacağız.

Araştırmamızda, hadislerin ref'i meselesi üzerine yapılan önceki çalışmaları da dikkate alarak aşağıdaki hususları göz önünde bulundurmaya çalıştık:

1- Rivâyetin daha erken bir kaynakta mevkûf veya maktû olarak yer alması ref' olgusunun varlığını güçlendirmektedir.⁸ Burada bazı kitapların/rivâyetlerin kaybolduğu gerçeğini dikkate almak gerektiği muhakkaktır.⁹ Ancak erken dönem kaynaklarda sadece veya çoğunlukla mevkûf haberler varsa, yalnız merfûların kaybolmuş olabileceği de iddia edilemez.

2- Bir hadisin hem merfû, hem mevkûf olarak rivâyet edilmiş olması onun mutlaka ref' edildiği anlamına gelmez. Zira sahâbenin, hatta tâbiîn¹⁰ Hz. Peygamber'in adını zikretmeksizin, ancak ona dayanan bir fetva olarak naklettikleri şeyler vardır.¹¹ Bunlara hükmen merfûnun yanı sıra sahâbe tarafından yorumlanmış merfûlar da denilebilir.¹²

3- O halde aslı merfû olduğu halde, mevkûf olarak da rivâyet edilen hadisler söz konusu olabilir.¹³ Nitekim böylesi rivâyetlerden birinde Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), merfû olduğunu bildiği hadisi kasten mevkûf olarak rivâyet ettiğini söylemektedir.¹⁴

4- Sika râviler de bazen mevkûf rivâyetleri merfû olarak rivâyet edebilmişlerdir.¹⁵

5- İhtilafı halinde, merfû ve mevkûfun tespitinde farklı ölçüler kullanılmıştır.¹⁶ Hadis münekkitlerinin kimisi çoğunluğun rivâyet ettiği

---

⁸ Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 78.

⁹ Bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 300.

¹⁰ Örneği için bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmî*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-meclisü'l-ilmî, 1983), 10: 3.

¹¹ Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî ve İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebü'l-ilmîyye, ty.), 417. Ayrıca bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 119-122.

¹² Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 104-105.

¹³ Bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 104, 134-138, 294-295.

¹⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr. (Kahire: Mektebetü ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), Tefsir, 20.

¹⁵ Ref edilen hadisler için bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 161, 165-167.

şekli,¹⁷ diğer bazıları ise mevkuf olanı tercih etme gibi bazı kıstasları dikkate alarak hadis hakkında hüküm vermeye çalışmış olsalar da, her hadise belli bir kaideyi uygulamadıkları görülmektedir.¹⁸

6- İlel türü eserlere baktığımızda, hem merfû, hem de mevkûf rivâyetleri bulunan bir hadisin aslının genelde mevkûf olduğu tespit edilmiştir.¹⁹

Konumuzla ilgili hadisleri ele almadan önce, sahâbe fetvalarının da merfûlaşabildiği ile ilgili kaynaklarımızda bazı tespitlerin bulunduğu dikkat çekmek isteriz. Mesela İbn Adî (ö. 365/976) bu konuyla ilgili şöyle bir hadis nakletmektedir: Bize Muhammed b. Ubeydullah'ın, Yemân b. Sa'îd ← Vekî' b. el-Cerrâh ← Muâfâ b. İmrân ← Mugîre b. Ziyâd ← Atâ ← İbn Abbâs isnâdıyla rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s) "Cenazenin namazının kılınmasına yetişir de, o an da abdestin yoksa, hemen teyemmüm abdesti al." buyurmuştur. İbn Adî akabinde bu hadîsin merfû olarak rivâyetinin gayr-ı mahfûz olduğunu, İbn Abbas'tan (ö. 68/687) mevkûf olarak rivayetinin isâbetli olduğunu belirtmektedir.²⁰

Sahâbenin fetva verirken merfû olduğuna işaret etmeksizin Hz. Peygamber'in ifadelerini kullandığı da bilinmektedir. Hadis kitaplarındaki mevkûf rivâyetlerin bir kısmı, aynı zamanda merfû olabilmektedir. Hz. Âişe'den (ö. 58/678) mevkûf olarak "sizden biriniz

¹⁶ Bkz. Ebû'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Süyûtî, *Tedrîbu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1995), 1: 253-256.

¹⁷ Suiçmez de, rivâyetin mevkûf seklinin râvilerinin sayısı ve derece yönünden daha güçlü olmasının ref' olgusunun varlığını güçlendirdiğini savunmaktadır (Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerrinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 78).

¹⁸ Merfû ve mevkûfun tespiti konusu için bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 214 vd.

¹⁹ Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 311-315. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) göre, aynı hadis hem merfû, hem de mevkûf olarak rivâyet edilmişse, muhaddislerin çoğunluğu hadisin mevkûf olduğuna hükmetmişlerdir. (Süyûtî, *Tedrîbu'r-râvi*, 1: 253).

²⁰ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 8: 531-532; Muammer Bayraktutar, *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), 259. Hatta hükmen merfû olduğu savunulan bir hadisi Bulkinî (ö. 824/1421) "مَنْ صَامَ يَوْمَ الشُّكِّ فَقَدْ عَصَى أَبَا الْقَاسِمِ" hadisinin mahfuz şeklinin merfû olmayıp, ictihâdî olabileceğini savunmaktadır. Süyûtî, *Tedrîb*, 1: 213. Diğer bazı örnekler için bkz. Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerrinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 107-109.

hanımıyla beraber olduktan sonra gusletmeden uyumak isterse, namaz abdesti gibi abdest almadan uyumasın.” dediği rivâyet edilmektedir. İbn Ömer (ö. 73/693) ise, cünüpken uyumak veya bir şey yemek isterse, yüzünü ve kollarını yıkar, başını mesheder sonra bir şey yer veya uyurdu. Bu, Rasûlullah'ın (s) merfû rivâyetinin hükmünün yaşanması ve ona istinaden Hz. Âişe'nin verdiği fetvadan ibarettir. Zira Hz. Âişe'den merfû olarak “Rasûlullah (s) cünüpken uyumak istediğinde, uyumadan önce namaz abdesti gibi abdest alırdı.” dediği rivâyet edilmektedir.²¹

Ayrıca sahâbe tefsirinin de sonuçta bir isnâd ile bize ulaşan bir rivayet olduğu unutulmamalıdır. Zira bunlar, bütün diğer rivâyetler gibi güçlü de olsa bir zandır. Başka bir deyişle eğer hadiste bir hata varsa öncelikle sahâbede değil, diğer râvilerde aramanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Aşağıda sahâbe tefsirinin Hz. Peygamber'e (s) isnâdı ile ilgili tespit ettiğimiz bazı örneklerle yer vermek suretiyle probleme açıklık getirmek istiyoruz.

A. Hz. İbrahim'in (s) Üç Yerde Yalan Söylediği İle İlgili Hadis

Kur'an'da Şuarâ' sûresi 82. ayetteki Hz. İbrahim'in dilinden nakledilen “hatîfetî = hatamı” kelimesini ilk müfessirler üç hatayla (yalanla) tefsir etmişlerdir.²² Ancak bu tefsir, hem Ebû Hureyre'ye (ö. 58/678), hem de Hz. Peygamber'e isnâd edilmiştir.

Söz konusu hadisin değişik varyantları olmakla birlikte asıl illetli olduğunu düşündüğümüz aşağıdaki Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) tarafından nakledilen *Sahîhayn* rivâyetini vermekle araştırmaya başlamak istiyoruz (Metin *Sahîh-i Müslim'* den):

وَحَدَّثَنِي أَبُو الطَّاهِرِ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهَبٍ أَخْبَرَنِي جَرِيرُ بْنُ حَازِمٍ عَنْ أَيُّوبَ السَّخْتِيَانِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «لَمْ يَكْذِبْ إِبْرَاهِيمُ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَطُّ إِلَّا ثَلَاثَ كَذَبَاتٍ، تَنْتِنُ فِي دَاتِ اللَّهِ، قَوْلُهُ: إِنِّي سَقِيمٌ، وَقَوْلُهُ: بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا، وَوَأَحَدَةٌ فِي شَأْنِ سَارَةَ، فَإِنَّهُ قَدِمَ أَرْضَ جَبْرٍ وَمَعَهُ سَارَةُ، وَكَانَتْ أَحْسَنَ النَّاسِ، فَقَالَ لَهَا: إِنَّ هَذَا الْجَبْرَ، إِنْ يَعْلَمَ أَنَّكَ أَمْرَأَتِي بَغْلِيْنِي عَلَيْكَ، فَإِنْ سَأَلْتُكَ فَأَخْبِرِيهِ أَنَّكَ أُخْتِي، فَإِنَّكَ أُخْتِي فِي الْإِسْلَامِ، فَإِنِّي لَا أَعْلَمُ فِي الْأَرْضِ مُسْلِمًا غَيْرِي وَغَيْرِكَ، فَلَمَّا دَخَلَ أَرْضَهُ رَأَاهَا بَعْضُ أَهْلِ الْجَبْرِ، أَنَاهُ فَقَالَ لَهُ: لَقَدْ قَدِمَ أَرْضَكَ امْرَأَةً لَا يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تَكُونَ إِلَّا لَكَ، فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا فَآتَتْ بِهَا فَقَامَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى الصَّلَاةِ، فَلَمَّا دَخَلَتْ عَلَيْهِ لَمْ يَتَمَالَكْ أَنْ بَسَطَ يَدَهُ إِلَيْهَا، فَفِيصَتْ يَدُهُ قَبْضَةً شَدِيدَةً، فَقَالَ لَهَا: ادْعِي اللَّهَ أَنْ يُطْلِقَ يَدِي وَلَا أَضْرَكَ، فَفَعَلَتْ،

²¹ Çap, “Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi”, 138.

²² Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebû'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989), 511.

فَعَادَ، فُقِصَتْ أَشَدَّ مِنَ الْقُبْصَةِ الْأُولَى، فَقَالَ لَهَا مِثْلَ ذَلِكَ، فَفَعَلَتْ، فَعَادَ، فُقِصَتْ أَشَدَّ مِنَ الْقُبْصَتَيْنِ الْأُولَيَيْنِ، فَقَالَ: ادْعِي اللَّهَ أَنْ يُطْلِقَ يَدَيَّ، فَلَمَّا قَالَ اللَّهُ أَنْ لَا أُضْرِكَ، فَفَعَلَتْ، وَأَطْلَقَتْ يَدَهُ، وَدَعَا الَّذِي جَاءَ بِهَا فَقَالَ لَهُ: إِنَّكَ إِنَّمَا أَتَيْتَنِي بِشُبُطَانٍ، وَلَمْ تَأْتِنِي بِإِنْسَانٍ، فَأَخْرَجَهَا مِنْ أَرْضِي، وَأَعْطَيْتَهَا هَاجِرًا. قَالَ: فَأَقْبَلْتُ تَمَشِي، فَلَمَّا رَأَاهَا إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْصَرَفَ، فَقَالَ لَهَا: مَهَيْمٌ؟ قَالَتْ: خَيْرًا، كَفَّ اللَّهُ يَدَ الْفَاجِرِ، وَأَخَذَمَ خَادِمًا» قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: فَبَلَكَ أُمُّكُمْ يَا بَنِي مَاءِ السَّمَاءِ

Ebû't-Tâhir el-Misrî ⇐ Abdullah b. Vehb el-Misrî ⇐ Cerîr b. Hâzim el-Basrî ⇐ Eyyûb es-Sahtiyânî ⇐ Muhammed b. Sîrîn ⇐ Ebû Hureyre ⇐ Rasûlullah (s) dedi ki: İbrahim Peygamber (as) sadece üç yerde yalan söyledi. Bunların ikisi Allah'ın zatıyla ilgilidir. "Ben hastayım" sözü ve "Bilakis bunu onlardan büyük olanı yapmıştır." sözüdür. Biri ise Sâre'nin durumuyla ilgili olandır. İbrahim, Sâre yanında olduğu halde bir zalimin ülkesine gelmişti. Sâre insanların en güzeliydi. İbrahim ona dedi ki: Bu zalim, senin benim karım olduğunu öğrenirse seni benden alır. Eğer sana sorarsa, benim kız kardeşim olduğunu söyle. Zira sen İslam'da benim kız kardeşimsin. Ayrıca yeryüzünde senden ve benden başka Müslüman bilmiyorum. O zalimin topraklarına girdiğinde onun adamlarından bazıları Sâre'yi gördü ve onlardan birisi yanına vararak şöyle dedi: Gerçekten ülkeneye öyle bir kadın geldi ki, bu kadının senden başkasına ait olması uygun olmaz. Bunun üzerine zalim, Sâre'ye bir adam göndererek onu getirtti. İbrahim (as) namaza durdu. Sâre, zalimin yanına girince zalim ona elini uzatmaktan kendini alıkoyamadı. Ancak ansızın eli şiddetli bir şekilde tutuldu. Bunun üzerine zalim, Sâre'ye "Allah'a dua et de elimi salsın. Sana bir zarar vermeyeceğim" dedi. O da bunu yaptı. Fakat zalim elini tekrar uzattı. Bunun üzerine ilkinden daha şiddetli bir şekilde yakalandı. Zalim ona tekrar aynı şeyleri söyledi. O da yine dua etti. Ancak zalim önceki davranışını sergiledi ve ilk ikisinden daha şiddetli bir şekilde yakalandı. Bunun üzerine zalim yine "Allah'a dua et de elimi salsın. Allah'a yemin ederim ki sana bir zarar vermeyeceğim." dedi. O da dua etti ve zalimin eli salındı. Zalim, Sâre'yi kendisine getiren adamı çağırarak "Sen bana bir insan değil, şeytan getirmişsin. Onu ülkemden çıkar ve Hâcer'i de ona ver!" dedi. Sâre yürüyerek geldi. İbrahim (as) onu görünce kendisine yöneldi ve "Ne haber?" diye sordu. O da cevaben "Hayırlı haber. Allah facirin elini engelledi, bir de hizmetçi ihsan etti" dedi." Ebû Hureyre dedi ki: "Ey gökyüzünün suyunun oğulları! İşte o annenizdir."²³

²³ Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbûrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1955-1956), Fedâil, 154. Krş. Ebû

Hadis bu şekliyle Cerîr b. Hâzim (ö. 170/796) tarafından Rasûlullah'tan merfû olarak rivâyet edilmektedir.²⁴ Hâlbuki Eyyûb es-Sahtiyânî'den (ö. 131/749) bu hadisi nakleden diğer bir talebesi olan Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), hadisi mevkûf olarak nakletmektedir. *Sahîh-i Buhârî'* de de yer alan bu mevkûf hadisin isnâdı şu şekildedir: Muhammed b. Mahbûb el-Basrî ← Hammâd b. Zeyd ← Eyyûb es-Sahtiyânî ← Muhammed b. Sîrîn ← Ebû Hureyre.²⁵ Keza hadisin en eski kaynaklı rivâyeti olan Ma'mer'in (ö. 153/770) yine Eyyûb'tan rivâyeti de mevkûftur.²⁶ Hişâm b. Hassân (ö. 147/764), merfû olarak rivâyette Cerîr b. Hâzim'e mütâbaat etse de,²⁷ aynı hadisi İbn Sîrîn'in diğer bir talebesi olan İbn Avn (ö. 150/767) da kendisinden mevkûf olarak rivâyet etmekle,²⁸ hadisin aslının mevkûf olduğu yönündeki kanaatimizi güçlendirmektedir.²⁹ Ayrıca gerek Cerîr,³⁰ gerekse Hişâm³¹ değişik yönlerden cerh edilmiş iki râvidir.

Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), Enbiyâ, 10. Bkz. Ali Osman Ateş, "Hz. İbrahim'le İlgili Bazı Rivâyetlerin Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1994): 207-228.

²⁴ Cerîr'den gelen diğer bir haberde, hadis kaynaklarından farklı olarak yukarıdaki üç yalana yer verilmemektedir (Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem el-Mısırî, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1995), 30).

²⁵ Buhârî, Enbiyâ, 10.

²⁶ Ma'mer, *el-Câmi*, 11: 57; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsiru Abdürrezzâk*, thk. Mahmud Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2: 401; Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1: 41.

²⁷ Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kamil Karabelli (Dımaşk: el-Mektebetü'l-asriyye, 2009), Talâk, 16.

²⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 7: 397.

²⁹ Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838) da mevkûf olarak rivâyet etmektedir (Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *el-Hutab ve'l-mevâiz*, thk. Ramazan Abdü't-tevvâb (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, ty.), 112-113.

³⁰ Cerîr, genel olarak güvenilir bir râvi olmakla birlikte, burada olduğu gibi isnâd edilmemesi gereken hadisleri isnâd etmesi ve kesiru'l-galat olması vd. bazı yönlerden tenkit edilmiştir (Bkz. Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 2: 61-62.

³¹ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer el-Ukaylî, *Duafâü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-İlmiyye, 1984), 4: 334-335. Onun hadisleri ref ettiği hususunda bkz. Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh*

Öte yandan Hişâm'ın yine İbn Sîrîn'den naklettiği başka bir rivâyette de hadisin ref'ine rastlamaktayız. Konuyla ilgili ibare şu şekildedir:

كَانَ هِشَامٌ يَرْفَعُ حَدِيثَ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ يَقُولُ فِيهَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،
فَدَكَرْتُ ذَلِكَ لِأَيُّوبَ فَقَالَ لِي: قُلْ لَهُ: إِنَّ مُحَمَّدًا لَمْ يَكُنْ يَرْفَعُهَا فَلَا تَرْفَعُهَا إِنَّمَا كَانَ يَنْجُو بِهَا فِي الرَّفْعِ
فَدَكَرْتُ ذَلِكَ لِهَيْشَامٍ فَتَرَكَ الرَّفْعَ

“Hişâm, Muhammed (b. Sîrîn)'in Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği bir hadisi ref' etmiş ve “Rasûlullah (s) dedi ki” demiştir. Bunu Eyyûb'e (es-Sahtiyânî) bildirdim. Bana dedi ki: “Söyle ona: Muhammed onu ref' etmezdi, sen de ref' etme!” Bununla o, ref'ten kurtulmuştur. Bunu Hişâm'a söyledim, o da (hadisi) ref' etmeyi terk etti.”³²

Bu durumda İbn Sîrîn'in bu hadisi Ebû Hureyre'den mevkûf olarak naklettiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla hadisin aslı mevkûftur.

Aynı hadis benzer şekilde Ebû Hureyre'den ayrıca A'rec (ö. 117/735) vasıtasıyla da şu şekilde nakledilmektedir:³³

حَدَّثَنَا أَبُو الِیْمَانِ أَخْبَرَنَا شُعَيْبٌ، حَدَّثَنَا أَبُو الزَّنَادِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ:
قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هَاجَرَ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِسَارَةٍ، فَدَخَلَ بِهَا قَرْيَةً فِيهَا مَلِكٌ مِنَ الْمُلُوكِ أَوْ
جِبَارٌ مِنَ الْجَبَابِرَةِ، فَقِيلَ: دَخَلَ إِبْرَاهِيمَ بِامْرَأَةٍ هِيَ مِنْ أَحْسَنِ النِّسَاءِ، فَأَرْسَلَ إِلَيْهِ: أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ مَنْ هَذِهِ
الَّتِي مَعَكَ؟ قَالَ: أَخِي، ثُمَّ رَجَعَ إِلَيْهَا فَقَالَ: لَا تُكْذِبِي حَدِيثِي، فَإِنِّي أَخْبَرْتُهُمْ أَنَّكَ أَخِي، وَاللَّهِ إِنْ عَلَى
الْأَرْضِ مُؤْمِنٌ غَيْرِي وَغَيْرِكَ، فَأَرْسَلَ بِهَا إِلَيْهِ فَقَامَ إِلَيْهَا، فَقَامَتْ تَوْصًا وَتُصَلِّي، فَقَالَتْ: اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتُ أَمْنْتُ
بِكَ وَبِرَسُولِكَ، وَأَحْصَنْتُ فَرْجِي، إِلَّا عَلَى زَوْجِي فَلَا تُسَلِّطْ عَلَيَّ الْكَافِرَ، فَعُطِّ حَتَّى رَكَضَ بِرَجْلِهِ»

ve't-ta'dîl (Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsî'l-Arabî, 1952), 9: 56. Ali b. Medîni onunla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bana Muhammed b. Sîrîn'in neslinden bir adam Muhammed b. Sîrîn'in Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği bir kitabı ile geldi. Kitaptaki hadisler Hişâm (b. Hassan)'ın merfû olarak rivâyet ettiği hadislerdi. Zira ona göre bunlar merfûydu. Kitabın başlangıcı “Bu bize Ebû Hureyre'nin naklettiği hadislerdir. Ebû'l-Kâsım böyle dedi. Ebû'l-Kâsım şöyle dedi” şeklinde idi. Yine orada dedi ki: “Kitap eski bir kâğıt üzerine yazılmıştı ve Yahyâ b. Sîrîn'in yanındaydı. Zira Muhammed onu yanında bulundurmak istemiyordu.” Hz. Peygamber'in hadisinin bitiminden sonra, “bu Ebû Hureyre'nin [Hz. Peygamber'den] hadisidir” ve ikisi arasındaki bir boşluktan sonra “Ebû Hureyre şöyle dedi:” şeklinde yazılıydı.” Dedi ki: “Her on hadisten sonra da noktalardan oluşan daireler bulunmaktaydı.” Bkz. Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rifê ve't-târih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981), 2: 34-35. Krş. Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amravî (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1995), 53, 188.

³² Ukaylî, *Duafâ*, 6: 336

³³ Bkz. Buhârî, *Buyû'*, 100.

Ancak bu rivâyette Hz. İbrahim'in sadece eşiyle ilgili yalanından bahsedilip, yukarıda zikredilen üç yerde yalan söylediğinden bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Rivâyetlerin en eskisi olan İbn Tahmân'ın (ö. 168/784) *Meşîha's*ında³⁴ ve *Sahîh-i Buhârî*'de üç yalan ifadesi geçmemekle birlikte, kanaatimizce diğer bazılarında bu üç yalan hadise sonradan idrâc edilmektedir. Zira gerek Ahmed'in (ö. 241/855) *Müsned*'indeki,³⁵ gerekse Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'indeki³⁶ rivâyetler râvileri bakımından problemlidir. Dolayısıyla râviler diğer rivâyetlerle A'rec rivâyetini birleştirerek (*telfik*) nakilde bulunmuş görünmektedirler. Keza yukarıda verdiğimiz asıl (ziyadesiz) rivâyet, ilginç bir şekilde aynı isnâd üzerinden bu ziyadeli şekle dönüştürülmüştür.³⁷ Diğer bir deyişle bu rivâyetlere de "üç yalan" ziyadesi getirilmiştir. Bu da yazılı döneme ait eserlerin bile naklinde böylesi hataların olabileceğini bize açık bir şekilde göstermektedir.

Netice itibariyle A'rec rivâyetinin Sâre'nin hikayesi ile ilgili kısmı merfû olsa da,³⁸ üç yalanın bu hadise sonradan idrâc edildiği görülmektedir.

Bu "üç yalan" rivâyeti ayrıca şefaitle ilgili hadislere de bir şekilde dâhil edilmiştir. Nitekim Ebû Zur'a el-Kûfî'nin (ö. ~100/718) yine Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği çok uzun bir merfû hadiste aşağıdaki ifadelerle rastlamaktayız:³⁹

³⁴ Ebû Saîd İbrahim b. Tahmân el-Herevî, *Meşîhatu İbn Tahmân*, thk. Muhammed Tahir Malik (Dimaşk: Mecmeu'l-lugati'l-arabiyye, 1983), 77.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 15: 132. Bu hadisi rivâyet eden Verkâ b. Ömer el-Kûfî'nin isnâd hataları bulunmaktadır (Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, 8: 381).

³⁶ Tirmizî, Tefsir, 22. Bu hadisi rivâyet eden Saîd b. Yahya el-Ümevî'nin (ö. 249/863) sika olmakla birlikte bazen hata ettiği söylenmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, 4: 86. İbn İshak hakkındaki cerhler için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, 9: 34-39.

³⁷ Buhârî'nin yukarıdaki senediyle aynı senede sahip diğer bir rivâyete, üç yalan eklenmiştir. Bkz. Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü's-Şamiyyîn*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984), 5: 287. Ayrıca aynı durum için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003), 10: 334.

³⁸ Hz. Peygamber'in İsrâiliyat ile ilişkisi hakkında bir değerlendirme için bkz. Nihat Uzun, "Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı", *KTU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (2015): 18-26.

³⁹ Buhârî, Tefsir, 188. Krş. Müslim, İman, 327.

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مِقَاتٍ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ، أَخْبَرَنَا أَبُو حَيَّانَ النَّيْمِيُّ عَنِ أَبِي زُرْعَةَ بْنِ عَمْرِو بْنِ جَرِيرٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ ... قَبَائِلُونَ إِبْرَاهِيمَ قَيِّقُولُونَ: يَا إِبْرَاهِيمُ أَنْتَ نَبِيُّ اللَّهِ وَخَلِيلُهُ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ، اشْفَعْ لَنَا إِلَى رَبِّكَ أَلَا تَرَى إِلَى مَا نَحْنُ فِيهِ، قَيِّقُولُ لَهُمْ: إِنَّ رَبِّي قَدْ غَضِبَ الْيَوْمَ غَضَبًا لَمْ يُغَضَبْ قَبْلَهُ مِثْلَهُ، وَلَنْ يُغَضَبَ بَعْدَهُ مِثْلَهُ، وَإِنِّي قَدْ كُنْتُ كَذَّبْتُ ثَلَاثَ كَذِّبَاتٍ ...

“... İbrahim’e gelirlen ve şöyle derler: Ey İbrahim! Sen Allah’ın Nebî’si ve yeryüzü halkı içerisinde O’nun Halil’isin. Bize Rabbinden şefaata dile. Halimizi görmüyor musun? O da onlara cevaben şöyle der: “Rabbim bugün bana daha önce hiç olmadığı gibi öfkelidir. Bundan sonra da böyle öfkelenmeyecektir. Muhakkak ki ben üç kez yalan söyledim...”

Bu hadis ilk defa Abdullah b. Mübarek’in *Müsned*’inde aynı tarikle yer almaktadır.⁴⁰

Ebû Hureyre’den söz konusu hadisi rivâyet eden diğer râvilerde ve diğer sahâbîlerin rivâyetlerinde hadis kısa olarak أَنَا سَيِّدٌ وَلَدِ آدَمَ formatıyla gelmektedir.⁴¹ Yine bu konuda diğer sahâbî veya tâbiînden gelen rivâyetlerde Hz. İbrahim sadece “أَسْتُ هُنَاكَ”⁴² veya “أَسْتُ هُنَاكَ”⁴³ (ehil değilim) şeklinde cevap vermekte, bazı rivâyetlerde “hatasını zikretti” denilse de, üç yalandan hiç bahsedilmemektedir. Ancak bazı hadisleri ref’ ettiği bilinen⁴⁴ ve Şiî olan Ali b. Zeyd’in (ö. 131/748) İbn Abbâs kaynaklı olarak rivâyet ettiği şefaata hadislerine bu üç yalananın idrâc

⁴⁰ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübarek el-Mervezî, *Müsnedü’l-imâm Abdullah b. Mübarek*, thk. Subhî el-Bedrî Sâmerrâî (Riyad: Mektebetü’l-meârif, 1987), 62-63.

⁴¹ Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, 1, 17; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1988), 6: 308, 317, 351; 7, 257; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 570, 17: 10; Müslim, *Fedâil*, 3.

⁴² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6: 309; Ahmed b. Hanbel Ahmed, *Müsned*, 21: 212; Buhârî, *Tefsir*, 3. Bazı rivâyetlerde ise sadece “hatasını zikretti” denilmekte, ancak bunların ne olduğu zikredilmemektedir. Bkz. Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1999), 3: 500; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19: 197; Müslim, *İman*, 322. Sadece Hemmâm b. Yahya (ö. 164/780) hata ederek üç yalandan bahsetmektedir. Bkz. Yahyâ b. Sellâm et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmîyye, 2004), 1: 323; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21: 186.

⁴³ Rebî b. Habîb el-Ezdî, *el-Câmiu’s-sahîh (el-Müsned)*, thk. Muhammed İdrîs (Beyrut: Dâru’l-Hikme, 1995), 380; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6: 308. Ancak Esed b. Mûsâ’nın rivâyetlerinde sadece “hatasını zikretti” denilmekte, ancak bunların ne olduğu zikredilmemektedir (Ebû Saîd Esed b. Mûsâ el-Emevî, *Zühd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî (Dimaşk: Mektebetü’t-Tev’iyyeti’l-İslâmî, 1993), 50, 52).

⁴⁴ Nitekim Tirmizî onun hakkında “Sadûktur, ancak bazen başkalarının mevkûf olarak rivâyet ettiği hadisleri ref’ ederdi” demektedir (İbn Hacer, *Tehzîb*, 7: 284).

edildiğini görmekteyiz.⁴⁵ Dolayısıyla şefaât hadislerinin birçoğunda İbrahim'in üç yalanı bulunmamaktadır. Görülen o ki bu şefaât hadisleri zamanla genişlemiş, Hz. İbrahim'in üç yerde yalan söylediği iddiası bu hadislerle açıklayıcı bir yorum olarak sonradan eklenmiştir.

Anlaşıldığı üzere "üç yalan" rivâyetleri kronolojik bakımdan ilk kaynaklarda daha çok mevkûf olarak zikredilmekte ve Ebû Hureyre'ye isnâd edilmektedir; ya da tefsir literatüründe kaynaksız olarak verilmektedir. Ancak üç yalanın yer aldığı kaynak bakımından en eski rivâyetler tefsirler hariç,⁴⁶ şefaât rivâyetleridir ve hepsi illetlidir. Dolayısıyla bu rivâyetler arasında İbn Sîrîn rivâyetinin mahfûz olduğu ve söz konusu tefsirin Ebû Hureyre tarafından yapıldığı kanaatindeyiz.

Öte yandan Şuarâ 82. ayetteki "hatîetî" ifadesinin, üç yalan olduğu hususundaki tefsire,⁴⁷ Fahreddin Râzî (ö. 606/1209) ve diğer bazı müfessirler hadisin sahih olmadığını düşünerek itirazda bulunmuşlardır. Râzî bu konuda şöyle demektedir: "Böylesi haberlerin kabul edilmemesinin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. Görüşümüze itiraz ederek "Bu hadisi kabul etmezsek râvileri tekzib etmiş oluruz." diyene şöyle cevap veririm: "Ey miskin! Eğer bunu kabul edersen İbrahim'i (as) tekzib hükmünü kabul etmiş oluruz. Hiç şüphe yok ki, İbrahim'i (as) yalandan beri görmek, yalan söyleyip söylemediklerini bilmediğimiz râvi taifesini savunmaktan evladır."⁴⁸ Zemahşerî (ö. 538/1144), "bu (yalan denilen şeyler), tevriyeli konuşmadır ve kâfirlere hile yapmaktır, hata değildir" diyerek ilgili ayet ve hadisleri te'vil etme yoluna gitmektedir.⁴⁹ Söz konusu hadisi kabul etmeyen tefsirciler

⁴⁵ Tayâlisî, *Müsned*, 4, 430; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 427.

⁴⁶ Mücâhid (ö. 103/721) (*Tefsîr*, 511) ve Mukâtil'in (ö. 150/767) (Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, 2002), 3: 269). Şuara 82. ayetteki "hatîetî" kelimesini tefsirleri bağlamında bu üç yalana yer verilmektedir. Ancak burada bu bilgi hadis olarak değil de, kendi kavilleri olarak geçmektedir.

⁴⁷ İlginçtir, bazılarının muhtemelen ele aldığımız hadisi dikkate alarak, "hatîetî" kelimesini "hatayâye" şeklinde okuduğu da söylenmektedir (Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 13: 111).

⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1999), 18: 443. Krş. Râzî, *Mefâtih*, 22: 156, 26: 342.

⁴⁹ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik gavâmidî't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1987), 3: 319. Bu sözlerden "büyük olan yapmıştır" sözünün yalan olmadığı, bunun onlarla alay etme olduğu yönündeki mülahaza için

arasında yer alan Mevdûdî'nin (ö. 1979) iddiası ise, Ebû Hureyre kaynaklı olduğunu düşündüğümüz bu tefsirin, Sâre ile ilgili kısmının asıl kaynağının Kitâb-ı Mukaddes⁵⁰ olduğu yönündedir.⁵¹

Netice itibariyle Sâre ile ilgili rivâyetlerin merfû şeklinin, aslının Tevrat kaynaklı olması kuvvetle muhtemeldir. Hz. İbrahim'e atfedilen yalanla ilgili tefsirin, Hz. Peygamber'e ait olmadığını, mahfûz şeklinin mevkûf olan rivâyetler olduğunu söyleyebiliriz.

B. Mugayyebat-ı Hamse

Öncesinde bir sahâbînin tefsiriyken, sonradan merfû bir hadise dönüştüğünü düşündüğümüz diğer bir rivâyet ise mugayyebat-ı hamse (beş bilinmeyen) diye bilinen hadistir.⁵² Bu hadis En'am sûresi 59. ayet ve Lokman sûresi 34. ayetlerin tefsirleri bağlamında rivâyet edilmektedir.⁵³

Hadis merfû olarak şu şekilde nakledilmektedir.⁵⁴

حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ سَالِمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «(مَفَاتِحُ الْغَيْبِ) خَمْسٌ: (إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَآذَا تُكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ)»

Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Allah Rasûlü'nün (s) şöyle dediğini haber verdi: “(Gaybın anahtarları beştir).⁵⁵ (Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede

---

bkz. Recep Orhan Özel, *Kur'an Dili ve Üslubu* (Ankara: Sage Yayıncılık, 2015), 210-216. Ayrıca bu hadisin kabul edilemeyeceğini savunan ve Sâre ile ilgili kısmını Kitâb-ı Mukaddes'teki rivâyetlerle de karşılaştıran bir çalışma için bkz. Abdurrahman Ateş, “Hz. İbrahim'e İsnat Edilen ‘Üç Yalan’”, *EKEV Akademi Dergisi*, 8/18 (2004): 75-88.

⁵⁰ Bu olayın anlatıldığı pasaj için bkz. Kitâb-ı Mukaddes, Tekvin, 20: 1-12.

⁵¹ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimul-Kur'an*, çev. Heyet (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 3: 314-315.

⁵² Hadislerin te'vili hususunda daha önce yazılan bir makale için bkz. Salih Karacabey, “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/6 (1994): 83-102.

⁵³ Söz konusu ayetlerin gayb-ı mutlak ve gayb-ı izâfi bağlamda yorumu için bkz. Fethi Ahmet Polat, “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebâtı Hams (Beş Bilinmeyen)”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 1/2 (2004): 17-54.

⁵⁴ Buhârî, Tefsir, 119.

⁵⁵ En'am, 6/59.

öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır).”⁵⁶

Buhârî (ö. 256/869), yine İbn Ömer'den bu hadisin benzer diğer bir varyantını da *Sahîh*'inde tahrîç etmiştir:

حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ الْمُنْذِرِ حَدَّثَنَا مَعْنُ قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ خَمْسٌ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا اللَّهُ: لَا يَعْلَمُ مَا فِي عَدِّ إِلَّا اللَّهُ، وَلَا يَعْلَمُ مَا تَعْيِضُ الْأَرْحَامُ إِلَّا اللَّهُ، وَلَا يَعْلَمُ مَتَى يَأْتِي الْمَطَرُ أَحَدٌ إِلَّا اللَّهُ، وَلَا تُدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ، وَلَا يَعْلَمُ مَتَى تَقُومُ السَّاعَةُ إِلَّا اللَّهُ»

Abdullah b. Ömer, Allah Rasûlü'nün (s) şöyle dediğini haber verdi: “Gaybın anahtarları beştir ki bunları yalnızca Allah bilir. Yarın ne olacağını yalnız Allah bilir. Rahimlere düşeni ancak Allah bilir. Yine yağmurun ne zaman yağacağını Allah'tan başkası bilmez. Keza hiç kimse nerede öleceğini bilmez (Allah bilir). Kıyametin ne zaman kopacağını da yalnız Allah bilir.”⁵⁷

Hz. Peygamber'e (s) isnâd edilen bu hadisin aslının mevkûf olduğunu özellikle hicrî 2. yüzyıl eserlerindeki rivâyetleri tetkik ettiğimizde anlıyoruz. Mesela Mücâhid (ö. 103/721) *Tefsîr*'inde, En'am sûresi 59. ayetin⁵⁸ İbn Ömer tarafından Lokman sûresi 34. ayetle⁵⁹ tefsir edildiğini nakletmektedir. Ancak burada bu mugayyebatin beş olduğu ifade edilmemektedir.⁶⁰

Yine Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) bu hadisi İbn Ömer'den mevkûf olarak şu şekilde nakletmektedir: حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ سَعْدٍ عَنِ الرَّهْرِيِّ عَنْ سَالِمٍ عَنِ ابْنِ عُمَرَ قَالَ: «أَبِي نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ إِلَّا الْخُمْسَ، ثُمَّ تَلَا «إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ إِلَى آخِرِهَا» = İbn Ömer dedi ki: “Peygamberinize (s) gaybın anahtarları verildi. Ancak beş şey hariç.” Sonra şu ayeti okudu (Lokman, 31/34): “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır...”⁶¹ Burada söz konusu tefsir İbn Ömer'e isnâd edilmektedir. Ayrıca yukarıda Buhârî'den naklettiğimiz ilk hadisin senediyle (İbrahim b. Sa'd (ö. 183/799) ← Zührî ← Sâlim ← İbn Ömer şeklinde) aynı olan bu hadisin bu sefer mevkûf olması dikkat çekmektedir.

⁵⁶ Lokman, 31/34.

⁵⁷ Buhârî, Tefsir, 147.

⁵⁸ “Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez...”

⁵⁹ “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır.”

⁶⁰ Bkz. Mücâhid, *Tefsîr*, 511.

⁶¹ Tayâlisî, *Müsned*, 3: 351.

Keza *Muvatta'*ın Ebû Mus'ab rivâyetinde vd. bazı rivâyetlerinde bu hadis İbn Ömer'in tefsiri olarak nakledilmektedir.⁶²

Bununla birlikte yine Abdullah b. Dînâr'dan (ö. 127/744) gelen, 2. yüzyıl eserlerinde geçen rivâyetlerin hepsinin merfû olduğunu görmekteyiz.⁶³ Abdullah b. Dînâr sika olmakla birlikte, ref' edilen çok sayıda hadiste onun ismine rastlamaktayız. Nitekim Şube'nin Abdullah b. Dînâr'a (bir hadisi falancadan alıp almadığı hususunda) yemin ettirdiği rivâyet edilmektedir.⁶⁴ Nitekim Ukaylî (ö. 322/934), "meşayihin ondan rivâyeti muzdaribtir" dedikten sonra Abdullah b. Dînâr vasıtasıyla İbn Ömer'den merfû olarak nakledilen zekât hadisini zikretmekte ve evla olanın Abdullah b. Dînâr'ın Zekvân (ö. 101/719) aracılığıyla Ebû Hureyre'den mevkûf olarak rivâyet ettiği hadis olduğunu söylemektedir.⁶⁵ Dolayısıyla Abdullah b. Dînâr'ın Zekvân aracılığıyla Ebû Hureyre'den mevkûf olarak aldığı bazı hadislerin, yanlışlıkla İbn Ömer üzerinden Hz. Peygamber'e isnâd edilerek merfûlaştığını görmekteyiz. Dolayısıyla aslında bu hadisin de kuvvetle muhtemel İbn Ömer'den değil de Ebû Hureyre'den mevkûf olarak nakledilmiş, sonradan bazı râviler tarafından karıştırılmış olduğunu düşünmekteyiz.⁶⁶

Nitekim söz konusu tefsir Ebû Hureyre kanalıyla da Hz. Peygamber'e ref' edilmektedir. Yukarıda İbrahim'in üç yalanının idrâc edildiği şefaât hadisinin⁶⁷ aynı senediyle⁶⁸ bu sefer mugayyebat-ı hamse

⁶² Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Medenî, *el-Muvatta': Rivâyetu Ebî Mus'ab ez-Zührî*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992), Câmi, 2120. Diğer rivâyetler için bkz. Ebû Abdullah Mâlik b. Enes el-Medenî, *el-Muvatta'*, thk. M. Mustafa el-A'zamî (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 2004), 1: 106 (nâşirin girişi).

⁶³ Ebû İshak el-Medenî İsmail b. Ca'fer, *Hadîsu Ali b. Hucr es-Sa'dî an İsmail b. Ca'fer el-Medenî*, thk. Ömer b. Refûd b. es-Sefeyânî (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998), 147; Yahya b. Sellâm, *Tefsîr*, 2: 683.

⁶⁴ Ukaylî, *Duafâ*, 2: 247.

⁶⁵ Ukaylî, *Duafâ*, 2: 247-248; Dârekutnî, *İlel*, 10: 154.

⁶⁶ Abdullah b. Dînâr'dan rivâyet edenlerden veya kendisinden kaynaklanmış olan merfûlaşma problemleri ile ilgili bkz. Dârekutnî, *İlel*, 2: 41, 8: 214, 13: 47, 190, 192.

⁶⁷ Buhârî, *Tefsîr*, 188.

⁶⁸ Ebû Hayyân et-Teymî ⇐ Ebû Zur'a ⇐ Ebû Hureyre.

hadisinin,⁶⁹ Cibril hadisine idrâc edildiğini kanaatindeyiz. Nitekim Hz. Ömer'den nakledilen Cibril hadisinde bu ziyade bulunmamaktadır.⁷⁰

Bütün bunlardan hadisin sonradan ref' edildiği, tefsirin Hz. Peygamber'e değil, Abdullah b. Ömer'e ait olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹

C. Kadınların Aklı

Yukarıdaki hadislerde olduğu gibi tefsirlerdeki ref' olgusunun açık örneklerinden birini de Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) Bakara sûresi 282. ayetini (kadınlardan iki şahid tutma) tefsirinde görmekteyiz.⁷² Nitekim daha önce yapılan bazı çalışmalarda hadisin ilgili kısmının Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olduğu savunulmuştur.⁷³

Hadisin söz konusu açıklama kısmı, hicrî 2. yüzyıl eserlerinin tamamında İbn Mes'ûd'a nispet edilirken,⁷⁴ 3. yüzyıl eserlerinde Hz. Peygamber'e atfedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bizim de tespitimiz hadisin sadece kadınların aklı ve dini ile ilgili kısmının sonradan hata yoluyla idrâc edildiği yönündedir. Abdullah b. Mes'ûd dışında rivâyet edilen ve bu sözün ref' edildiği bütün rivâyetlerin ise illetli olduğunu aşağıda göstermeye çalışacağız. Nitekim kadınlarla ilgili ziyadenin, İbn Abbâs ve Zeynep bint Muâviye rivâyetlerinde yer almaması da görüşümüzü desteklemektedir.

İlletli olduğunu düşündüğümüz bu hadisler Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/963) ve Ebû Hureyre'den rivâyet edilmektedir. Şimdi bunlardaki illetleri kısaca göstermeye çalışacağız.

⁶⁹ Buhârî, İman, 36.

⁷⁰ Müslim, İman, 1.

⁷¹ Hadis, Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olarak Abdullah b. Seleme tarafından rivâyet edilmekle birlikte, (Tayâlisî, *Müsned*, 1: 303; Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî (Dımaşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 1: 220; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 6: 317) bu rivâyet Abdullah b. Seleme tarafından yanlışlıkla İbn Mes'ûd'a isnâd edilmiş görünmektedir.

⁷² Nitekim İbn Kesîr ve diğer bazı müfessirler ayetin şahitlikle ilgili kısmında kadınların aklının ve dininin eksik olduğu ile ilgili hadisi delil olarak kullanmışlardır. Bkz. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'ân'il-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed b. Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 1: 724.

⁷³ Kamil Çakın, "Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi", *Dini Araştırmalar*, 1/1 (1998): 21; Ali Osman Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 174-197.

⁷⁴ Örnekleri için bkz. Humeydî, *Müsned*, 1: 204; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6: 168.

Abdullah b. Ömer rivâyeti:⁷⁵

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ رُمْحٍ بْنِ الْمُهَاجِرِ الْمَصْرِيُّ أَخْبَرَنَا اللَّيْثُ، عَنِ ابْنِ الْهَادِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: «يَا مَعْشَرَ النِّسَاءِ، تَصَدَّقْنَ وَأَكْثِرْنَ الْإِسْتِغْفَارَ، فَإِنِّي رَأَيْتُكُمْ أَكْثَرَ أَهْلِ النَّارِ» فَقَالَتْ امْرَأَةٌ مِنْهُنَّ جَزَلَةٌ: «وَمَا لَنَا يَا رَسُولَ اللَّهِ أَكْثَرَ أَهْلِ النَّارِ؟ قَالَ: «تُكْثِرْنَ اللَّعْنَ، وَتُكْفِرْنَ الْعَشِيرَ، وَمَا رَأَيْتُ مِنْ نَاقِصَاتِ عَقْلِ وَدِينِ أَغْلَبَ لِيذِي لُبِّ مُكَنَّ» قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَمَا نَقِصَانُ الْعَقْلِ وَالَّذِينَ؟ قَالَ: «أَمَّا نَقِصَانُ الْعَقْلِ: فَشَهَادَةُ امْرَأَتَيْنِ تَعْدِلُ شَهَادَةَ رَجُلٍ فَهَذَا نَقِصَانُ الْعَقْلِ، وَتَمَكُّتُ اللَّيَالِي مَا تُصَلِّي، وَتُفْطِرُ فِي رَمَضَانَ فَهَذَا نَقِصَانُ الدِّينِ» وَحَدَّثَنِيهِ أَبُو الطَّاهِرِ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ، عَنْ بَكْرِ بْنِ مُضَرَ، عَنِ ابْنِ الْهَادِ بِهَذَا الْإِسْنَادِ مِثْلَهُ

Rasûlullah'ın (s) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Ey kadınlar topluluğu! Sadaka verin ve istiğfarı artırın. Zira ben sizleri Cehennem ehlinin çoğunluğu olarak gördüm.” Bunun üzerine içlerinden akıllı olan bir kadın şu soruyu sordu: “Niçin Cehennem'in çoğunluğunu biz teşkil edeceğiz ey Allah'ın Rasûlü?” Cevaben dedi ki: “Çok lanet etmenizden ve nankörlüğünüzden. Akıllı ve dini sizin gibi eksik olup da, akıllılara galip gelebilen başka kimse görmedim.” Bunun üzerine kadın “Ey Allah'ın Rasûlü! Aklın ve dinin eksikliği nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber de cevaben “Aklın noksanlığı, iki kadının bir adamın şahitliğine denk olmasıdır. İşte bu aklın eksikliğidir. Ayrıca kadın günlerce (gecelerce) namaz kılmaz ve Ramazan'da oruç tutmaz. Bu da dinin eksikliğidir.”

Abdullah b. Ömer hadisini sadece Abdullah b. Dînâr rivâyet etmektedir. O, hadisinin kaynağını İbn Ömer olarak gösterse de, muğayyebat-ı hamse hadisinde olduğu gibi kanaatimizce bu hadiste de onun asıl kaynağı Ebû Hureyre'nin râvisi olan Zekvân'dır. Zira Abdullah'ın rivâyetlerinde bu yönde bir zabt kusurunun olduğunu yukarıda göstermeye çalışmıştık. Diğer bir deyişle o muhtemelen, Ebû Hureyre'den mevkûf olarak nakledilen bu hadisi, İbn Ömer'e nispet ederek ref' etmiştir. Müslim, bu konuda yukarıdaki hadisi tercih ederken, Buhârî bu hadis yerine Ebû Saîd el-Hudrî tarafından rivâyet edilen şu hadisi tahriç etmiştir:⁷⁶

حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي مَرْيَمَ أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي زَيْدُ هُوَ ابْنُ أَسْلَمَ عَنْ عِيَاضِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: حَرَجَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي أَضْحَى أَوْ فِطْرِ إِلَى الْمُصَلَّى، ثُمَّ أَنْصَرَفَ فَوَعِظَ النَّاسَ، وَأَمَرَهُمْ بِالصَّدَقَةِ، فَقَالَ: «أَيُّهَا النَّاسُ، تَصَدَّقُوا»، فَمَرَّ عَلَى النِّسَاءِ، فَقَالَ: «يَا مَعْشَرَ النِّسَاءِ، تَصَدَّقْنَ، فَإِنِّي رَأَيْتُكُمْ أَكْثَرَ أَهْلِ النَّارِ» فَقُلْنَ: «وَبِمَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «تُكْثِرْنَ اللَّعْنَ، وَتُكْفِرْنَ الْعَشِيرَ، مَا رَأَيْتُ مِنْ نَاقِصَاتِ عَقْلِ وَدِينِ، أَذْهَبَ لَلْبِ الرَّجُلِ الْحَارِمِ، مِنْ

⁷⁵ Müslim, İman, 132.

⁷⁶ Buhârî, Zekât, 44.

إِخْدَاكُنَّ، يَا مَعْشَرَ النِّسَاءِ» ثُمَّ أَنْصَرَفَ، فَلَمَّا صَارَ إِلَى مَنْزِلِهِ، جَاءَتْ زَيْنَبُ، امْرَأَةُ ابْنِ مَسْعُودٍ، تَسْتَأْذِنُ عَلَيْهِ، فَقِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَذِهِ زَيْنَبُ، فَقَالَ: «أَيُّ الزَّيَانِبِ؟» فَقِيلَ: امْرَأَةُ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: «نَعَمْ، اذْنُوا لَهَا» فَأَذِنَ لَهَا، قَالَتْ: يَا نَبِيَّ اللَّهِ، إِنَّكَ أَمَرْتَ الْيَوْمَ بِالصَّدَقَةِ، وَكَانَ عِنْدِي حُلِيٌّ لِي، فَأَرَدْتُ أَنْ أَتَصَدَّقَ بِهِ، فَرَعِمَ ابْنُ مَسْعُودٍ: أَنَّهُ وَوَلَدُهُ أَحَقُّ مَنْ تَصَدَّقْتُ بِهِ عَلَيْهِمْ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «صَدَّقَ ابْنُ مَسْعُودٍ، زَوْجُكَ وَوَلَدُكَ أَحَقُّ مَنْ تَصَدَّقْتُ بِهِ عَلَيْهِمْ»

Ebû Saîd el-Hudrî'den: Rasûlullah (s) Kurban veya Ramazan Bayramı'nda namazgâha geldi. Sonra insanlara yöneldi ve onlara şöyle diyerek sadaka vermeyi emretti: "Ey insanlar sadaka verin!". Akabinde kadınların yanına vardı ve şöyle dedi: "Ey kadınlar topluluğu sadaka verin! Zira sizleri Cehennem halkının çoğunluğu olarak gördüm." Dediler ki: "Bunun sebebi nedir ey Allah'ın Rasûlü?" O da cevaben "Çok lanet etmenizden ve nankörlüğünüzden dolayı. Ey kadınlar topluluğu! Ben sizin gibi akıllı ve dini eksik olup da, sıkı bir adamın aklını çelen birini görmedim." Sonra Hz. Peygamber oradan ayrıldı ve evine vardı. Eve vardığında İbn Mes'ûd'un karısı Zeynep geldi ve içeri girmek için izin istedi. Denildi ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! Bu Zeynep'tir." Hz. Peygamber "Hangi Zeynep?" diye sordu. Denildi ki: "İbn Mes'ûd'un karısı." O da Zeynep'e "Tamam, ona müsaade edin girsin" demek suretiyle izin verdi. Zeynep şöyle dedi: "Ey Allah'ın Nebî'si! Sen bugün sadaka vermeyi emrettin. O sırada benim yanımda bir kolyem vardı ve onu tasadduk etmek istedim. Ancak İbn Mes'ûd, kendisi ve çocuğunun bunu onlara tasadduk etmeme daha fazla hak sahibi olduklarını iddia etti." Hz. Peygamber cevaben, "İbn Mes'ûd doğru söylemiş, eşin ve çocuğun tasadduk edeceğin malda daha fazla hak sahibidir."

Hadislerin hepsi İyâd b. Abdullah (ö. 100/718) aracılığıyla gelmektedir. Ondan rivâyette ise, hıfzında sorun olduğunu bildiğimiz Zeyd b. Eslem (ö. 136/754)⁷⁷ kadınların akıllı ve dini ile ilgili kısmı nakletmede Dâvûd b. Kays⁷⁸ ve Abdullah b. Nümeyr'in (ö. 199/814)⁷⁹ karşısında tek kalmıştır. Burada Dâvûd ve İbn Nümeyr rivâyetlerinin hicrî 2. yüzyıl kitaplarında yer aldığını, Zeyd'in rivâyetine ise en erken *Sahih-i Buhârî'* de rastladığımızı belirtmeliyiz.⁸⁰ Ayrıca hadisin ilk râvisi olan Said b. Ebi Meryem'in bir hadisi, farklı iki hadisi birleştirmek

⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzib*, 3: 342.

⁷⁸ İsmail b. Ca'fer, *Hadisu Ali b. Hucr*, 476; Müslim, *Salâtu'l-İydeyn*, 9.

⁷⁹ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 2: 351. Ancak İbn Nümeyr'in rivâyeti munkatıdır.

⁸⁰ Ayrıca diğer Kütüb-i sitte müellifleri ve Ahmed b. Hanbel, Zeyd b. Eslem'in rivâyeti yerine Dâvûd b. Kays'ın rivâyetini tahriç etmişlerdir.

suretiyle müdrec olarak rivâyet ettiği de bilinmektedir.⁸¹ Görünen o ki, hadisin bu râvilerinden birisi Abdullah b. Mes'ûd'a ait olan hadisin (akıl ve dinle ilgili) ikinci kısmını, merfû olan hadisin birinci kısmına eklemiştir.

Aynı hadis Ebû Hureyre'den de şu şekilde de rivâyet edilmektedir:⁸²

حَدَّثَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ هُرَيْمُ بْنُ مِسْعَرٍ الْأَزْدِيُّ التِّرْمِذِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ النَّاسَ فَوَعظَهُمْ ثُمَّ قَالَ: «يَا مَعْشَرَ النِّسَاءِ تَصَدَّقْنَ فَإِنَّكُمْ أَكْثَرُ أَهْلِ النَّارِ» فَقَالَتْ امْرَأَةٌ مِنْهُنَّ: «وَلِمَ ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «لِكثْرَةِ لَعْنَتِكُنَّ، بَعْضِي وَكُفْرِكُنَّ الْعَشِيرَ». قَالَ: «وَمَا رَأَيْتُ مِنْ نَاقِصَاتِ عَقْلِ وَدِينِ أُغْلَبَ لِدَوِي الْأَلْبَابِ، وَدَوِي الرَّأْيِ مِنْكُمْ»، قَالَتْ امْرَأَةٌ مِنْهُنَّ: «وَمَا نَقُصَانُ دِينِهَا وَعَقْلِهَا، قَالَ: «شَهَادَةُ امْرَأَتَيْنِ مِنْكُمْ بِشَهَادَةِ رَجُلٍ، وَنُقُصَانُ دِينِكُنَّ، الْحَيْضَةُ، تَمُكُّتُ إِحْدَاكُنَّ الثَّلَاثَ وَالْأَرْبَعَ لَا تُصَلِّيَ»

Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in insanlara hitap ederek, onlara vaaz verdiğini ve sonrasında şöyle dediğini rivâyet etti: “Ey kadınlar topluluğu sadaka verin! Zira sizler Cehennem halkının çoğunluğu olacaksınız.” Bunun üzerine içlerinden akıllı olan bir kadın “Niçin ey Allah'ın Rasûlü?” diye sordu. Cevaben dedi ki: “Çok lanet etmenizden, yani nimete nankörlük etmenizden.” Dedi ki: “Akıllı ve dini sizin gibi eksik olup da, akıllılara ve görüş sahiplerine galip gelebilen başka kimse görmedim.” Bunun üzerine kadın “Onun dininin ve aklının eksikliği nedir?” diye sordu. O da cevaben “Sizden iki kadının şahadetinin bir adamunkine denk olmasıdır. Dininizin eksikliği ise, hayız olmanız ve sizden birinin üç veya dört gün namaz kılmamasıdır.”

Bu hadisin de rivâyetinin zayıf olduğunu, dolayısıyla aynı şekilde ref' edildiğini düşünmekteyiz. Nitekim râvilerinden birisi olan Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî'nin (ö. 187/803) senedleri zaptta sorunları olduğu⁸³ ve senedi meşhur tarike adapte ettiği (lezime't-tarîk)⁸⁴ bilinmektedir.⁸⁵ Süheyl b. Ebî Sâlih (ö. 138/755) de hıfzında problem

⁸¹ Emir San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr*, 2: 49-50.

⁸² Tirmizî, İman, 6. Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Tirmizî bu hadisi tahriç etmiştir.

⁸³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6: 315.

⁸⁴ Bu kavram için bkz. Muhittin Düzenli, “Bir Tenkit Terimi Olarak “Sülûkü'l-Câdde””, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013): 8.

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Kitâbü'l-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cureysî (Riyad: Metâbiu'l-Humaydî, 2006), 2: 551.

olması gibi sebeplerden dolayı cerh edilmiştir.⁸⁶ Anlaşılan o ki Süheyl veya Derâverdî bu hadisi sonradan ref' ettiler. Kuvvetle muhtemel de Ebû Hureyre'nin hadisinin kaynağı Abdullah b. Mes'ûd'du. Aslında metinde de görüldüğü üzere Tirmizî'nin rivâyetinde aklın noksanlığından bahsedenin kim olduğu belirtilmemekte, sadece "kâle:" şeklinde verilmektedir.

Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in rivâyet ettiği Ebû Hureyre hadisi⁸⁷ de râvilerinden Amr b. Ebî Amr sebebiyle illetlidir.⁸⁸

Ebu Saîd el-Hudrî rivâyetinden bu hadisin asıl kaynağının Zeynep ve Abdullah b. Mes'ud olduğunu rahatlıkla görebilmekteyiz. Bunların rivâyetlerinde ise bu ziyade Hz. Peygamber'e atfedilmemektedir.⁸⁹ Bilakis Abdullah b. Mes'ûd'un rivâyetlerinde bu kendisinin sözü olarak nakledilmektedir.⁹⁰ Dolayısıyla Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hureyre'nin kaynaklarının Zeynep ve Abdullah b. Mes'ûd olduğunu düşünmekteyiz.⁹¹ İbn Ömer'e nispet edilen rivâyet ise kanaatimizce Ebû Hureyre yerine yanlışlıkla kendisine atfedilmiştir.

Netice itibariyle hadisin Zeynep'in rivâyet ettiği ilk kısmının merfû olarak sahih olduğunu düşünmekteyiz. Kadınların aklının ve dinin ele alındığı ikinci kısmına gelince, 2. asır eserlerinin tamamında bu tefsirin Hz. Peygamber'e değil de İbn Mesud'a atfedilmesi ve diğer rivâyetlerin illetli olması bizim bu tefsirin İbn Mes'ûd'a ait olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

D. Göklerin ve Yerin Yaratılışı

Aynı şekilde, Allah'ın gökleri ve yeri altı günde yarattığı ile ilgili ayetin (A'râf, 7/54) tefsiri⁹² sadedinde rivâyet edilen hadisin de hataen

⁸⁶ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzanu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963), 2: 243-244; Ebû Abdullah Alâuddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâli Tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed (Kahire: el-Fârûk el-hadîse, 2001), 6: 150-153.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 449.

⁸⁸ Amr b. Ebî Amr'ın (ö. 144/761) vehimlerinin olduğu ve sağlam bir râvi olmadığı hususunda bkz. Alâuddîn Moğultay, *İkmâl*, 10: 236-238; İbn Hacer, *Tehzîb*, 8: 72.

⁸⁹ Zeynep'ten gelen asıl rivâyet için bkz. Buhârî, *Zekât*, 48; Müslim, *Zekât*, 45.

⁹⁰ Bkz. Humeydî, *Müsned*, 1: 204; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 6: 168.

⁹¹ Mevkûf bir hadisin başka bir sahâbî vasıtasıyla ref' edilmesi de mümkündür (Bkz. Çap, "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi", 236-238).

⁹² Tefsiri için bkz. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000), 15: 244-245.

Hz. Peygamber'e isnâd edildiği kanaatindeyiz.⁹³ Bu hadis Müslim'in *Sahîh*'inde şu şekilde rivâyet edilmiştir:⁹⁴

حَدَّثَنِي سُرَيْجُ بْنُ يُونُسَ وَهَارُونُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ قَالَا: حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ أَخْبَرَنِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَمِيَّةَ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رَافِعٍ مَوْلَى أُمِّ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَدِي فَقَالَ: «خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ الثَّرْبَةَ يَوْمَ السَّبْتِ، وَخَلَقَ فِيهَا الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ، وَخَلَقَ الشَّجَرَ يَوْمَ الْإِثْنَيْنِ، وَخَلَقَ الْمَكْرُوهَ يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ، وَخَلَقَ النُّورَ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ، وَبَتَّ فِيهَا الدَّوَابَّ يَوْمَ الْخَمِيسِ، وَخَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بَعْدَ الْعَصْرِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، فِي آخِرِ الْخُلُقِ، فِي آخِرِ سَاعَةٍ مِنْ سَاعَاتِ الْجُمُعَةِ، فِيمَا بَيْنَ الْعَصْرِ إِلَى اللَّيْلِ»

Ebû Hureyre, Rasûlullah'ın (s) kendisinin elini tutarak şöyle dediğini rivâyet etti: “Allah azze ve celle, yeri Cumartesi yaratmıştı; orada dağları Pazar, ağaçları Pazartesi, hoş olmayan şeyleri Salı, nuru Çarşamba günü yaratmıştır. Yerin üzerine hayvanları Perşembe günü yaymıştır. Âdem'i (as) ise Cuma günü ikindiden sonra, yaratılışın en sonunda, Cuma gününün en son saatinde, ikindi ile akşam arasında yaratmıştır.”

Buhârî'ye göre bazıları bu hadisi Hz. Peygamber'e isnâd etse de, Ebû Hureyre'nin bunu Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivâyet ettiği yönündeki haber daha doğrudur.⁹⁵ Nitekim söz konusu tefsir muhtasar olarak Ka'bü'l-Ahbâr'a (ö. 32/652) şu şekilde isnâd edilmiştir:

حَدَّثَنَا ابْنُ حُمَيْدٍ قَالَ: ثنا جَرِيرٌ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ كَعْبٍ قَالَ: «بَدَأَ اللَّهُ خُلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَوْمَ الْأَحَدِ وَالْإِثْنَيْنِ وَالثَّلَاثَاءِ وَالْأَرْبَعَاءِ وَالْخَمِيسِ، وَفَرَعَ مِنْهَا يَوْمَ الْجُمُعَةِ، فَخَلَقَ آدَمَ فِي آخِرِ سَاعَةٍ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ، قَالَ: فَجَعَلَ مَكَانَ كُلِّ يَوْمٍ أَلْفَ سَنَةٍ»

...Ka'bu'l-Ahbâr dedi ki: “Allah Teâlâ gökleri ve yerleri yaratmaya Pazar günü başladı, Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, derken Cuma günü bitirdi. Âdem'i ise Cuma gününün son saati yarattı.” Ayrıca dedi ki: “Her bir günü bin yıl kıldı.”⁹⁶

İbn Kesîr (ö. 774/1373), bu hadisin sadece Buhârî değil, Ali b. Medîni (ö. 234/848) ve Beyhakî (ö. 458/1066) gibi diğer âlimler tarafından

⁹³ Bu hadis daha önce bir çalışmada ele alınmıştır. Bkz. Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 578-581.

⁹⁴ Müslim, *Sifâtu'l-münâfikîn*, 27.

⁹⁵ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1362/1943), 1: 413-414.

⁹⁶ Bkz. Taberî, *Câmi*, 15: 245. Ayrıca Abdullah b. Selâm'dan (ö. 43/663) da bu konuda daha mufassal bir rivâyet bulunmaktadır (Taberî, *Câmi*, 1: 437). Ebû Hureyre rivâyetinin kaynaklarından birisinin o olabileceğini düşünmekteyiz.

da merfû şekliyle kabul edilmediğini söylemiştir.⁹⁷ Ali b. Medînî, İsmail b. Ümeyye'nin bu hadisi doğrudan Eyyûb b. Halid'ten değil de, İbrahim b. Ebû Yahya (ö. 184/800) vasıtasıyla aldığını belirtmektedir.⁹⁸ İbrahim ise, hadis uyduran metrûk bir râvidir.⁹⁹ Görüldüğü üzere Ka'b kaynaklı olduğu düşünülen Ebû Hureyre'ye ait bir tefsir, daha sonra Hz. Peygamber'e ref'edilmiş görünmektedir.¹⁰⁰

E. Hz. Mûsâ'nın Çıplak Oluşu

Ahzâb sûresi 69. ayetin¹⁰¹ sebep-i nüzûlü olarak zikredilen hususun da, Hz. Peygamber'in (s) değil, Ebû Hureyre'nin bir tefsiri olduğu kanaatindeyiz. Nitekim bu hadis Sahîhayn'da merfû olarak rivâyet edildiği gibi, Müslim'in *Sahîh*'inde aşağıdaki şekilde mevkûf olarak da rivâyet edilmektedir:¹⁰²

وَحَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَبِيبٍ الْحَارِثِيُّ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ زُرَيْعٍ حَدَّثَنَا خَالِدُ الْحَدَّاءُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَعِيبٍ قَالَ: أَنْبَأَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، قَالَ: «كَانَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ رَجُلًا حَبِيبًا، قَالَ فَكَانَ لَا يُرَى مُتَجَرِّدًا، قَالَ فَقَالَ: بُنُو إِسْرَائِيلَ: إِنَّهُ أَدْرُ، قَالَ: فَاعْتَسَلَ عِنْدَ مُوَيْبِهِ، فَوَضَعَ تَوْبَهُ عَلَى حَجْرٍ، فَأَنْطَلَقَ الْحَجْرُ يَسْعَى، وَاتَّبَعَهُ بَعْصَاهُ يَضْرِبُهُ: تَوْبِي، حَجْرٌ تَوْبِي، حَجْرٌ حَتَّى وَقَفَ عَلَى مَلَأٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَنَزَلَتْ بِهَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى فَبَرَّاهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا» [الأحزاب: 69]

Ebû Hureyre bize şöyle haber verdi: “Mûsâ (as) hayâlî bir adamdı. Dedi ki: Çıplak olarak görünmezdi. İsrailoğulları ise onun husyesinin şiş olduğu için gizlendiğini söylediler. Dedi ki: O, küçük bir suda yıkanırken elbiselerini bir taşın üstüne koymuştu. Akabinde taş koşmaya başladı. Mûsâ da asası ile ona “Elbisem ey taş, elbisem ey taş!” demek suretiyle vurarak onu takip etti. Ta ki İsrailoğullarından ileri gelenlerin önünde duruncaya kadar. Bunun üzerine “Ey iman edenler! Siz Mûsâ'ya eziyet eden

⁹⁷ Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsî'l-Arabî, 1988), 1: 32. Ayrıca Aliyyü'l-kârî'nin (ö. 1014/1605) de bu yöndeki görüşü için bkz. Ebû'l-Hasan Nûrüddin Ali b. Sultan el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfû'a fi ahbârî'l-mevdû'a*, thk. Muhammed es-Sabbağ (Beyrut: Dâru'l-emâne, 1971), 456.

⁹⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât* (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1993), 2: 250-251.

⁹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1: 137-139.

¹⁰⁰ Ka'b'ın rivâyetlerinin karıştırılması ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Akgün, “Giyinik Çıplaklar” Hadisinin Aslının Tespiti ve Ka'b'ü'l-ahbâr Kaynaklı Rivâyetlerin Ref'i Meselesi”, *Hikmet Yurdu*, 9/17 (2016): 131.

¹⁰¹ “Ey iman edenler! Siz de Musa'ya eziyet edenler gibi olmayın. Nihayet Allah onu, dedikleri şeyden temize çıkardı. O, Allah yanında şerefli idi.”

¹⁰² Müslim, *Fedâil*, 156.

kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. O, Allah katında itibarlı bir kimse idi”¹⁰³ ayeti indi.

Ancak bu hadisin sonradan ref’ edildiğini düşündüğümüz iki tariki daha vardır. Bunlardan ilki Hemmâm b. Münebbih’ten (ö. 132/750), ikincisi Ravh b. Ubâde’den (ö. 205/820) gelmektedir.

Hemmâm b. Münebbih’in Rivâyeti

حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ نَصْرَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ مَعْمَرِ بْنِ هَمَّامِ بْنِ مُنْبِهٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «كَانَتْ بَنُو إِسْرَائِيلَ يَغْتَسِلُونَ عُرَاءَ، يَنْظُرُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ، وَكَانَ مُوسَى صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَغْتَسِلُ وَحْدَهُ، فَقَالُوا: وَاللَّهِ مَا يَمْنَعُ مُوسَى أَنْ يَغْتَسِلَ مَعَنَا إِلَّا أَنَّهُ أَدْرُ، فَذَهَبَ مَرَّةً يَغْتَسِلُ، فَوَضَعَ تَوْبَهُ عَلَى حَجَرٍ، فَفَرََّ الْحَجَرُ بِتَوْبِهِ، فَخَرَجَ مُوسَى فِي إِثْرِهِ، يَقُولُ: تَوْبِي يَا حَجَرُ، حَتَّى نُنْظِرَ بَنُو إِسْرَائِيلَ إِلَى مُوسَى، فَقَالُوا: وَاللَّهِ مَا يَمْنَعُ مُوسَى مِنْ بَأْسِ، وَأَخَذَ تَوْبَهُ، فَطَفِقَ بِالْحَجَرِ ضَرْبًا» فَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: «وَاللَّهِ إِنَّهُ لَنَدَبٌ بِالْحَجَرِ، سِنَّةٌ أَوْ سَبْعَةٌ، ضَرْبًا بِالْحَجَرِ»

Ebû Hureyre’den, o da Nebî (s): “İsrailoğulları çıplak olarak yıkanıyorlar, bu sırada birbirlerine bakıyorlardı. Mûsâ (s) ise tek başına yıkanıyordu. Bunun üzerine dediler ki: “Vallahi, Mûsâ’nın bizimle birlikte yıkanmasına ancak onun husyesinin şişik olması engel olmaktadır. Bir seferinde o, yıkanmaya gitmiş ve elbisesini bir taşın üzerine bırakmıştır. Taş ise elbiseleriyle birlikte kaçmıştır. Hz. Mûsâ taşın ardınca gitmiş ve “elbisem ey taş!” demiştir. Ta ki İsrailoğulları onu bu haliyle görmüş ve şöyle demişlerdir: “Vallahi Mûsâ’da bir özür yokmuş.” O da elbisesini almış ve taşı dövmeye başlamıştır.” Ebû Hureyre dedi ki: “Vallahi o, taşın üzerinde (Mûsâ’nın vuruşundan) altı veya yedi darbe izi kalmıştır.”

Görüldüğü üzere hadis bu şekilde Hemmâm b. Münebbih’ten merfû olarak rivâyet edilmektedir. Ancak onun bu rivâyetinin râvilerden biri tarafından ref’ edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim Ali b. Medîni, Hemmâm b. Münebbih’in *Sahîfesi*’nde, Ebû Hureyre’nin meşhur altı talebesinin hadislerine benzemeyen bazı rivâyetlerin var olduğuna işaret etmek suretiyle, muhtemelen bazı haberlerin problemliliğini kastetmektedir.¹⁰⁴ Nitekim Ahmed b. Hanbel’in onun eseri hususunda, “Hemmâm’ın *Sahîfesi*’ndeki bazı rivâyetler, hadisler arasında bulunmamaktadır” dediği nakledilmektedir.¹⁰⁵ Diğer bir deyişle Ahmed,

¹⁰³ Ahzâb, 33/69.

¹⁰⁴ Sinan Erdim, “Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri” (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 135.

¹⁰⁵ Ebû’l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl fi esmâ’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1980), 30: 300. Ma’mer’in

bu rivâyetlerin garîb olduğunu söylemektedir. Bütün bunlar Hemmâm'dan nakledilen bazı hadislerin hataen ref' edilerek rivâyet edildiği kuşkusunu uyandırmaktadır.¹⁰⁶ Aynı şekilde Hz. Mûsâ ile ilgili bu hadiste de kuvvetle muhtemel bir ref' durumu söz konusudur.

Ravh b. Ubâde'nin Rivâyeti

حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عَبْدِ عَادَةَ حَدَّثَنَا عَوْفٌ عَنِ الْحَسَنِ وَمُحَمَّدٍ وَخَلَّاسٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ مُوسَى كَانَ رَجُلًا حَيِيًّا سَتِيْرًا، لَا يَرَى مِنْ جِلْدِهِ شَيْءٌ اسْتَحْيَاءَ مِنْهُ، فَأَذَاهُ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَقَالُوا: مَا يَسْتَتِرُ هَذَا التَّسْتَرُ، إِلَّا مِنْ عَيْبٍ بَجَلْدِهِ: إِمَّا بَرَصٌ وَإِمَّا أَدْرَةٌ: وَإِمَّا آفَةٌ، وَإِنَّ اللَّهَ أَرَادَ أَنْ يُبَيِّرْتَهُ مِمَّا قَالُوا لِمُوسَى، فَخَلَا يَوْمًا وَحْدَهُ، فَوَضَعَ تِيَابِهِ عَلَى الْحَجَرِ، ثُمَّ اغْتَسَلَ، فَلَمَّا فَرَغَ أَقْبَلَ إِلَى تِيَابِهِ لِيَأْخُذَهَا، وَإِنَّ الْحَجَرَ عَدَا بَنُوَيْهِ، فَأَخَذَ مُوسَى عَصَاهُ وَطَلَبَ الْحَجَرَ، فَجَعَلَ يَقُولُ: تَوْبِي حَجْرٌ، تَوْبِي حَجْرٌ، حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَلَأٍ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَرَأَوْهُ عَرِيَانًا أَحْسَنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ، وَأَبْرَاهُ مِمَّا يَقُولُونَ، وَقَامَ الْحَجْرُ، فَأَخَذَ تَوْبِيَهُ قَلْبِسَهُ، وَطَفِقَ بِالْحَجَرِ ضَرْبًا بَعْصَاهُ، فَوَاللَّهِ إِنَّ بِالْحَجَرِ لَنَدْبًا مِنْ أَثَرِ ضَرْبِهِ، ثَلَاثًا أَوْ أَرْبَعًا أَوْ خَمْسًا، فَذَلِكَ قَوْلُهُ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى قَبْرَهُ اللَّهُ مِمَّا قَالُوا وَكَانَ عِنْدَ اللَّهِ وَجِيهًا»

Ebû Hureyre, Rasûlullah'ın (s) şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Muhakkak ki Mûsâ çok hayâlî ve sıkı örtünen birisiydi. Hayâsından dolayı bedeninden hiçbir şey görünmezdi. İsrailoğullarından bazıları bundan dolayı ona “Mûsâ bu kadar sıkı örtünmeyi ancak cildindeki bir ayıptan dolayı yapmaktadır: Onda ya baras denilen deri hastalığı yahut husyelerin şişmesi yahut da bir afet vardır.” demek suretiyle eziyet ediyorlardı. Allah da onların Mûsâ için söyledikleri kusurlardan beri olduğunu ortaya çıkarmak istedi. Mûsâ bir gün yalnız başına yıkanmak için soyundu, elbiselerini bir taş üzerine koydu, sonra yıkandı. Yıkanması bitince elbisesine yöneldi. Ancak bu sırada taş, elbisesiyle birlikte yuvarlanıp gitti. Mûsâ da esasını alıp taşı yakalamaya gitti ve “Ey taş, elbisemi; ey taş, elbisemi!” diyerek koşmaya başladı. Nihayet İsrâiloğullarının ileri gelenlerinin yanına kadar vardı. Bu suretle onlar Mûsâ'yı çıplak olarak ve Allah'ın yarattığı en güzel surette gördüler. Böylece Allah Mûsâ'yı onların demekte olduklarından beri kıldı. Taş orada durdu, Mûsâ elbisesini alıp giydi. Akabinde Mûsâ asasıyla taşı dövmeye başladı. Vallahi o taşa onun vurduğu üç, dört veya beş darbe

Hemmâm'dan rivâyet ettiği hadisler arasında bazı garîb rivâyetlerin bulunduğu hususunda bkz. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Muhammed İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Müntehâb min İleli'l-Hallâl*, thk. Ebû Muâz Târik b. İvedillah (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1998), 118.

¹⁰⁶ Hemmâm'ın rivâyetlerinde ref' örnekleri için bkz. Erdim, “Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri”, 102-107, 227- 331.

izi kalmıştır. İşte bu eza Allah'ın şu kavliyle ilgilidir: "Ey iman edenler! Siz Mûsâ'ya eziyet eden kimseler gibi olmayın. Nihayet Allah onu onların dediklerinden temize çıkarmıştı. O, Allah katında itibarlı bir kimse idi."

Ravh b. Ubâde'nin bu rivâyetinde dikkat çeken en önemli husus, yukarıdaki Hemmâm tarikinde Ebû Hureyre'nin sözü olarak nakledilen hadisin son kısmının burada Hz. Peygamber'in sözü gibi rivâyet edilmesidir. Ravh sika bir râvi olmakla birlikte,¹⁰⁷ zabtında bazı sorunlar olduğundan olsa gerek, Abdurrahman b. Mehdi vd. bazı münekkitler tarafından tenkit edilmiştir.¹⁰⁸ Nitekim Ukaylî de hadisleri sahifelerden aldığını belirtmek üzere onun "varrâk" olarak nitelendiğini söylemektedir.¹⁰⁹ Rical kitapları dışında kendi yaptığımız araştırma onun diğer bazı hadisleri de ref' ettiğini göstermektedir. Mesela Dârekutnî (ö. 385/995), bir hadisi Ravh'ın Şu'be b. el-Hâccâc (ö. 160/776) aracılığıyla merfû olarak rivâyet ettiğini, hâlbuki Şu'be'nin Gunder (ö. 193/809) vd. birçok öğrencisinin bunu kendisinden mevkûf olarak rivâyet ettiklerini belirtmekte ve daha doğru olanın bu olduğunu söylemektedir.¹¹⁰ Nitekim onun aynı şekilde Ebû Hureyre'den Ye'cûc ve Me'cûc'ün seddi delmeleriyle ilgili rivâyet ettiği bir hadisi¹¹¹ ref'ine İbn Kesîr işaret etmektedir: "Bu hadisin isnâdı güçlüdür. Lâkin ref'inde bir münkerlik vardır. Zira ayetin zahiri, seddin yapısının muhkemliğinden, güçlü olmasından ve sıklığından dolayı onların sedde çıkamayacaklarına ve onu delemeyeceklerine hükmetmektedir. Ancak bu, Ka'bü'l-Ahbâr'dan da rivâyet edilmiştir... Belki de Ebû Hureyre bu rivâyeti Ka'b'tan almıştır. Zira onun, Ka'b'la çokça oturmuşluğu ve konuşmuşluğu vardır. Dolayısıyla bu hadisi de Ebû Hureyre'ye o rivâyet etmiş olabilir. Sonrasında ise, ondan bunu rivâyet eden bazı râviler söz konusu haberin merfû olduğunu zannetmiş ve ref' etmişlerdir."¹¹²

Nitekim Ravh'ın hadisi aldığı Avf'ın (ö. 143/760) diğer bir râvisi olan Hammâd b. Üsâme (ö. 201/821) bu hadisi mevkûf olarak rivâyet

¹⁰⁷ Nesâî (ö. 303/916) onun hakkında "leyse bi kavî" demektedir (Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985), 9: 406).

¹⁰⁸ Zehebi, *Siyer*, 9: 404-406.

¹⁰⁹ Ukaylî, *Duafâ*, 2: 59.

¹¹⁰ Dârekutnî, *İlel*, 3: 132.

¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 369.

¹¹² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5: 197-198.

etmektedir.¹¹³ Dolayısıyla Ravh'ın bu rivâyette de diğer birçok rivâyette olduğu gibi hataya düştüğü açıktır.¹¹⁴

Bu hadis diğer sahâbî olan İbn Abbâs'a da isnâd edilmektedir.¹¹⁵ Ancak yaygın olan daha çok Ebû Hureyre rivâyetleridir. Ayrıca hadis Hasan el-Basrî (ö. 110/729) ve Katâde'ye (ö. 117/735) nispet edilse de,¹¹⁶ bu hadisi Katâde'nin Hasan'dan,¹¹⁷ Hasan'ın ise Ebû Hureyre'den almış olduğunu düşünmekteyiz. Zira Hasan bu hadisi Ebû Hureyre'den aldığını diğer bir rivâyette beyan etmektedir.¹¹⁸

Bütün bunlar bize bu tefsirin aslının da İsrâiliyat kaynaklı olarak Ebû Hureyre'den nakledildiğini göstermektedir.

F. Baldır Hadisi

Kalem sûresi 42. ayetteki “يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ” ifadesi, Abdullah b. Mes'ûd'dan rivâyet edilen açıklamaya göre “Allah'ın baldırının görüleceği gün” şeklinde tefsir edilmektedir. Abdürrezzâk (ö. 211/827) bu tefsiri ondan şu şekilde nakletmektedir:¹¹⁹

عَنِ الثَّوْرِيِّ عَنْ سَلْمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ عَنْ أَبِي صَادِقٍ عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: {يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ} [القلم: 42] قَالَ: «عَنْ سَاقِهِ يَعْنِي سَاقَهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى»

İbn Mes'ûd'un, Allahü Teâlâ'nın “yevme yükşefü an sâkin” ayeti hakkında şöyle dediği rivâyet edilmektedir: “Baldır, yani (Allah) tebâreke ve teâlânın baldırı”.

Daha sonra bu tefsir Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle şu şekilde ref' edilmiştir:¹²⁰

حَدَّثَنَا أَنَسُ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ خَالِدِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي هِلَالٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «يُكْشَفُ رِئْبًا عَنْ سَاقِهِ، فَيَسْجُدُ لَهُ كُلُّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ، فَيَبْقَى كُلُّ مَنْ كَانَ يَسْجُدُ فِي الدُّنْيَا رِيَاءً وَسُمْعَةً، فَيَذْهَبُ لِيَسْجُدَ، فَيَعُودُ ظَهْرُهُ طَبَقًا وَاجِدًا»

Ebû Saîd el-Hudrî'den (ra), Nebî (s) şöyle derken işittim: “Rabbimiz baldırını gösterir, bunun üzerine bütün mümin ve mümineler

¹¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 6: 335.

¹¹⁴ Ref ettiği hadisler için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 5: 316, 327, 7: 246-247, 14: 446. Vehimleri için bkz. Dârekutnî, *İlel*, 4: 392, 7: 66, 13: 167.

¹¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 6: 335.

¹¹⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 3: 53.

¹¹⁷ Onun bu hadisi Hasan'dan rivâyeti için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 15: 44.

¹¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7: 116.

¹¹⁹ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 3: 335.

¹²⁰ Buhârî, *Tefsîr*, 334.

secde ederler. Ancak, dünyada iken gösteriş olsun ve desinler diye secde edenler o gün secde edemeyeceklerdir. Secde etmeye çalışacaklar fakat sırtları düz bir tabaka haline gelecektir (secdeye eğilemeyeceklerdir).”

Söz konusu tefsir, sonraları rü’yet polemiği çerçevesinde rü’yete delil olarak, Abdullah b. Mes’ûd’dan da ref’ edilmiştir.¹²¹ Keza İbn Mende (ö. 395/1005) ve Beyhakî gibi birçok âlime göre bu hadis, Rü’yetullah’a iman için bir delildir.¹²² Görüldüğü üzere yukarıdaki mugayyebat-ı hamse hadisi gibi bu da maalesef mezhebî polemiklerin konusu olmuş bir hadistir ve hadisin ref’inde bunun önemli bir rolü olduğunu düşünmekteyiz.

Hâlbuki “يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ” ayetini, İbn Abbâs “sıkıntılı ve şiddetli gün”,¹²³ İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714) “büyük işin”,¹²⁴ Katâde “şiddetli işin”¹²⁵ ortaya çıktığı gün gibi yakın şekillerde yorumlamışlar, bu ayetle ilgili Hz. Peygamber’den gelen yukarıdaki rivâyeti ya duymamışlar, ya da dikkate almamışlardır. Kanaatimizce bu ayetin doğru tefsiri, İbn Abbâs vd. bu şekildeki tefsiridir ve “Allah’ın baldırının görüldüğü gün” şeklindeki tefsirin Hz. Peygamber’e isnâdı hatalıdır.

G. Müminin İyiliği İçin 1000 Kere 1000 Sevap Yazılması

Nisa sûresi 40. ayetin tefsiri için de yukarıdakilere benzer bir durum söz konusu olmuştur. Ebû Hureyre’nin ayetteki “يضاعفها = kat kat artırır” ifadesini aşağıdaki şekilde tefsir ettiği rivâyet olunur:¹²⁶

نا مَعْمَرٌ عَنْ أَبِي بَانَ بْنِ أَبِي عَيَّاشٍ عَنْ أَبِي الْعَالِيَةِ قَالَ: جِئْتُ إِلَى أَبِي هُرَيْرَةَ فَقُلْتُ: بَلَّغْنِي أَنَّكَ تَقُولُ: «إِنَّ الْحَسَنَةَ تُضَاعَفُ أَلْفَ أَلْفِ ضِعْفٍ؟» فَقَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ: «لَمْ أَقُلْ ذَلِكَ، لَمْ تَحْفَظُوا» وَلَكِنْ قُلْتُ: «تُضَاعَفُ الْحَسَنَةُ أَلْفِي أَلْفِ ضِعْفٍ»

Ebû'l-Âliye (ö. 90/708): Ebû Hureyre’nin yanına gittim ve ona şöyle dedim: “Senin şöyle dediğin bana ulaştı: “Yapılan iyilikler bir milyona

¹²¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Rü'yetullah*, thk. İbrahim Muhammed el-Alî (Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1991), 124.

¹²² Ebû Abdullah Muhammed b. İshak İbn Mende, *el-Îmân*, thk. Ali Muhammed Nâsır el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986), 2: 784-803; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-Îtikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'l-hadis*, thk. Ahmed Isâm el-Kâtib (Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1981), 129.

¹²³ Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek el-Mervezî, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2004), 2: 105.

¹²⁴ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 3: 334.

¹²⁵ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 3: 335.

¹²⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1: 456. Krş. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7: 127.

katlanır". Ebû Hureyre ise ona cevaben şunları söylemiştir: "Ben böyle söylemedim, ancak "iyilikler iki milyona kadar katlanır" dedim."

Hadis ilk defa Abdürrezzâk tarafından, daha sonra İbn Ebî Şeybe tarafından mevkûf olarak rivâyet edilirken, ilk defa Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Ebû Hureyre üzerinden Hz. Peygamber'e ref' edilmiştir.¹²⁷

Bütün tarikleri zayıf olan bu hadisin¹²⁸ Ali b. Zeyd veya bir başkası tarafından ref' edildiği görülmektedir.¹²⁹

Muhtemelen "zekât vermeyenlerin mallarının yılan olması",¹³⁰ "Nüzûl-i İsa",¹³¹ "Hârut ile Mârut'un imtihanı",¹³² "Kurban'a konu olan kişinin Hz. İshak olduğu"¹³³ gibi rivâyetlerde de sahâbenin tefsirlerinin

¹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 442-443.

¹²⁸ Nâsiruddin el-Elbânî (ö. 1999) bu ve diğer tariklerinin de zayıf olduğunu belirtmektedir (Nâsiruddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe vel'mevdûa ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme* (Riyad: Dâru'l-Meârif, 1992), 8: 443-445). Şuayb Arnaût (ö. 2016) da hadisin bütün tariklerinin zayıf olduğunu belirtmektedir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13: 328 (dipnot 1).

¹²⁹ Bûsirî (ö. 840) senedlerin medârının Ali b. Zeyd olduğunu belirtip onun zayıf olduğunu söylemektedir (Ebû'l-Abbas Şihabuddin el-Bûsirî, *İthâfü'l-hıyereti'l-mehera bi-zevâ'idi'l-mesânidi'l-aşere*, thk. Dâru'l-mişkât lil-bahsi'l-ilmî (Riyad: Dâru'l-vatan, 1999), 7: 391).

¹³⁰ Âli İmrân Sûresi 180. ayetindeki "سيطوقون ما بخلوا به يوم القيامة" = "...Cimrilik ettikleri şey, kıyamet günü boyunlarına dolanacak..." ayetini İbn Mes'ûd'un tefsiri ile ilgili mevkûf rivâyetler vardır (Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1: 425; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2: 428. Ancak Sünen-i Tirmizî'de merfû olarak rivâyet edilmektedir (Tirmizî, *Tefsir*, 4. Öte yandan aynı hadis Ebû Hureyre'den de mevkûf olarak rivâyet edilmektedir (Muvatta', *Zekât*, 887. Ayrıca bkz. Suiçmez, *Sahabe ve Tabiin Sözlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*, 201-203. Krş. Mevlüt Erten, "Tefsirde Sahabenin Öznelliği", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2016): 70.

¹³¹ Buhârî, *Enbiya*, 48. Ebû Hureyre'den merfû olarak rivâyet edilen ve Nisâ, 4/159 ile ilişkilendirilen bu tefsir, kendisinden mevkûf olarak da rivâyet edilmiştir (Ma'mer, *el-Câmi*, 11: 401; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7: 494). Nitekim Ebû Hureyre'den hadisi mevkûf olarak rivâyet eden İbn Sîrîn, "Bu hadisi sadece Ebû Hureyre'den biliyorum." demektedir (Ebû Abdullah Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, *Kitâbü'l-fiten*, thk. Semîr Emîn ez-Züheyri (Kahire: Mektebetü't-tevhîd, 1992), 2: 570).

¹³² Bakara suresinin 30. ayetinin tefsiri ile ilgili Abdullah b. Ömer aracılığıyla gelen merfû bir rivâyet için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 10: 317. Rivâyeti Abdullah b. Ömer'in Ka'b'tan aldığı Taberî'nin (ö. 310/923) tefsirinde açıkça verilmektedir (Taberî, *Câmi*, 2: 429). Ayrıca rivâyetin tenkidi için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1: 353-354.

¹³³ Saffât sûresi 107. Ayetin tefsiri ile ilgili rivâyetlerdir. Kanaatimizce bu da merfûlaşmış, İsrâiliyat kökenli sahâbe tefsirlerindedir. Bkz. Ali Kuzudişli, *İsrâiliyatın*

merfûlaşması söz konusu olmuştur. Keza Hemmâm b. Münebbih tarafından rivâyet edilen “Hızır” hadisi¹³⁴ ve “Hitta” hadislerinin¹³⁵ de ilgili ayetlerin tefsirleri olarak sahâbeden veya tabiinden ref’ edilmiş olabilecekleri savunulmuştur.

Sonuç

Hadislerin rivâyetinde ref’ problemi bağlamında en önemli hususlardan birisinin sahâbenin yaptığı tefsirlerin Hz. Peygamber’e (s) isnâd edilmesi meselesi olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıda bazı örneklerden yola çıkarak söz konusu hususu ortaya koymaya çalıştık. Örneklerimizde görüldüğü üzere, günümüzde anlamı problemlili olduğu düşünülen bazı tefsirlerin aslında Hz. Peygamber’e ait olmadığı, bunların sahâbeye ait olduğu yönünde güçlü deliller bulunmaktadır. Sahâbenin tefsirlerinin kaynağının ise, genelde naslardan çıkarımlar veya İsrâiliyat olduğunu söyleyebiliriz.

Tefsirdeki ref’ olgusunun, umumiyetle sahâbe sonrası neslin gerek şifâhî, gerekse yazılı zabt hatalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir problem olduğu sonucuna vardık. Bazen mezhebî tartışmaların da bunda rolü olduğunu gördük. Ayrıca aynı hadisin hem merfû, hem de mevkûf rivâyeti söz konusuysa, bunların çoğunlukla aslının mevkûf olup, sonradan ref’ edildikleri kanaatine ulaştık. Ancak bu, sahâbe fetvaları ve tefsirlerinin bir kısmının kaynağının Hz. Peygamber olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Hadisin ref’ edilip edilmediğinin tespiti hususuna gelince, bu konuda farklı görüşler olmakla birlikte, biz bu hususta her hadisin, genellemelere gidilmeden, ayrı, ayrı değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Araştırmamız sırasında daha önce hadisleri ref’ ettiğine dikkat çekilen râvilerin yanı sıra, bu yönde cerh edilmemiş isimler de tespit ettik. Bu da bize ricâl ve ile eserlerinde hadisleri ref’ ettiği bilinen râviler dışında diğer bazı râvilerin bulunduğunu, dolayısıyla bunların tespit edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu çalışmamız esnasında, Ebû Zur’a

---

Hadise Girişi (Ankara: Serüven Kitabevi, 2015), 162-165. Krş. İbn Kesîr, *Bidâye*, 1: 366-367.

¹³⁴ Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 303; Erdim, “Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri”, 239-240.

¹³⁵ Erul, *Hadislerin Dili*, 296-297; Erdim, “Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri”, 267-268.

el-Kûfî, Abdullah b. Dînâr, Ali b. Zeyd, Hişâm b. Hassân, Cerîr b. Hâzım el-Basrî ve Ravh b. Ubâde'nin bazı hadisleri zabt hataları sonucunda ref' ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla genel olarak sika olan bu râvilerin rivâyet ettikleri hadislerde diğer râvilerin rivâyetlerine ref' yönünden bir muhalefet varsa eğer, söz konusu hadisler kabul edilmemelidir diye düşünmekteyiz.

Öte yandan ref' probleminin hadislerin şifâhî rivâyeti esnasında olabileceği gibi, yazılı nüshalardan rivâyetlerinde de bu problemin yaşanabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim Hemmâm'ın *Sahîfe*'si aktarılırken böyle bir sorunun olduğu daha önce yapılan bazı çalışmalarda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

O halde, sika râvilerin bu zabt hatasıyla muallel olduğunu da göz önünde bulundurarak, aynı hadisin hem ref', hem vakfî söz konusuysa, bunların ref'ine mutlaka temkinle yaklaşmak gerekmektedir. Bu durumda, hadislerin merfûluğu veya mevkûfluğu yönündeki delilleri ve karineleri dikkate alınarak, manevi yönden munkatı olan veya senedinde ızdırab bulunan diğer hadislerin de, çalışmamızda olduğu gibi yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdurrahman el-Mervezî. *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdurrahman el-Mervezî. *Müsnedü'l-imâm Abdullah b. Mübârek*. thk. Subhî el-Bedrî Sâmerrâî. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 1987.
- Abdürrezzâk Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî. *Tefsiru Abdürrezzâk*. thk. Mahmud Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid ve Heysem Abdülğafûr. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Akgün, Hüseyin. ""Giyinik Çıplaklar"" Hadisinin Aslının Tespiti ve Ka'b'ü'l-ahbâr Kaynaklı Rivâyetlerin Ref'i Meselesi". *Hikmet Yurdu*, 9/17 (2016): 117-143.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nûrüddin Ali b. Sultan. *el-Esrâru'l-merfû'a fi ahbâri'l-mevdû'a*. thk. Muhammed es-Sabbağ. Beyrut: Dâru'l-emâne, 1971.

- Ateş, Abdurrahman. "Hz. İbrahim'e İsnat Edilen "Üç Yalan"". *EKEV Akademi Dergisi*, 8/18 (2004): 75-88.
- Ateş, Ali Osman. *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Ateş, Ali Osman. "Hz. İbrahim'le İlgili Bazı Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (1994): 207-228.
- Bayraktutar, Muammer. *Hadis Tespit ve Tenkidinde Mahfûz Kavramı ve Değeri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn. *el-Esmâ ve's-sıfât*. 2 cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1993.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn. *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd alâ mezhebi's-selef ve ashâbi'l-hadîs*. thk. Ahmed Isâm el-Kâtib. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, 1981.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Huseyn. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 cilt. Haydarabad: Dâiretu'l-Meârifi'l-Usmaniyye, 1362/1943.
- Bûsirî, Ebû'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr. *İthâfü'l-hıyereti'l-mehera bi-zevâ'idil-mesânidi'l-aşere*. thk. Dâru'l-mişkât lil-bahsi'l-ilmî. 9 cilt. Riyad: Dâru'l-vatan, 1999.
- Çakın, Kamil. "Kadınlar ile İlgili Bir Hadis ve Değerlendirilmesi". *Dini Araştırmalar*, 1/1 (1998): 5-30.
- Çap, Sabri. "Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlişkisi". Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *el-İlelü'l-vâride fı'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye*. thk. Mahfûzu'r-rahmân Zeynullah. 15 cilt, Riyad: Dâru Taybe, 1985.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Rü'yetullah*. thk. İbrahim Muhammed el-Alî. Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1991.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivâyetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: İSAM, 2009.
- Düzenli, Muhittin. "Bir Tenkit Terimi Olarak "Sülûkü'l-Câdde"". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 30 (2013): 1-23.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kamil Karabelli. 7 cilt. Dımaşk: el-Mektebetü'l-asriyye, 2009.
- Ebû Saîd Esed b. Mûsâ el-Emevî. *Zühd*. thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî. Dımaşk: Mektebetü't-Tev'iyyeti'l-İslâmî, 1993.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. *el-Hutab ve'l-mevâiz*. thk. Ramazan Abdü't-tevvâb, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, ty.
- Elbânî, Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe vel'mevdûa ve eseruha's-seyyi fi'l-ümme*. 14 cilt. Riyad: Dâru'l-meârif, 1992.
- Emîr es-San'ânî, Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail. *Tavdihu'l-efkâr li-meânî tenkîhi'l-enzâr*. thk. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Erdim, Sinan. *Hemmâm b. Münebbih ve Rivâyetlerinin Değeri*. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Erten, Mevlüt. "Tefsirde Sahabenin Öznelliği". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27 (2016): 57-90.
- Erul, Bünyamin. *Hadislerin Dili -İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Tasarrufâtü'r-ruvâti fî mutûni'l-merviyyât", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2001): 173-212.
- Fesevî, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1981.
- Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*. thk. Seyyid Muazzam Huseyn. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1977.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû Abdullah es-Sevrakî ve İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebü'l-ilmîyye, ty.
- Hıdır, Özcan. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî. 2 cilt. Dımaşk: Dâru's-sekâ, 1996.
- İbn Abdülhakem el-Misrî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah. *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, 1995.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürçânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz. 9 cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-ilmîyye, 1997.

- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 cilt. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsî'l-Arabî, 1952.
- İbn Ebî Hâtım er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Kitâbü'l-ilel*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cureysî. 7 cilt. Riyad: Metâbiu'l-Humaydî, 2006.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'-Türâsî'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn. *Tefsîru Kur'ân'il-Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed b. Selâme. 8 cilt, Riyad: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Muhammed el-Makdisî. *el-Müntehâb min İleli'l-Hallâl*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvedillah. Riyâd: Dâru'r-râye, 1998.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak. *el-İmân*. thk. Ali Muhammed Nâsır el-Fakîhî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1986.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- İbn Tahmân, Ebû Saîd İbrahim el-Herevî. *Meşîhatu İbn Tahmân*. thk. Muhammed Tahir Malik. Dımaşk: Mecmeu'l-lugati'l-arabiyye, 1983.
- İsmail b. Ca'fer, Ebû İshak el-Medenî. *Hadîsu Ali b. Hucr es-Sa'dî an İsmail b. Ca'fer el-Medenî*. thk. Ömer b. Refûd b. es-Sefeyânî. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998.
- Karacabey, Salih. "Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/6 (1994): 83-102.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 cilt. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kuzudişli, Ali. *İsrailiyatın Hadise Girişi*. Ankara: Serüven Kitabevi, 2015.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Medenî. *el-Muvatta'*. thk. M. Mustafa el-A'zamî. 8 cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 2004.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Medenî. *el-Muvatta': Rivâyetu Ebî Mus'ab ez-Zührî*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve es-San'ânî. *el-Câmî*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 11 cilt. (10. ve 11. cildi). Beyrut: el-Meclisü'l-ilmî, 1983.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhimul-Kur'an*, çev. Heyet, 7 cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 35 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâuddîn. *İkmâli Tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed. 12 cilt. Kahire: el-Fârûk el-hadîse, 2001.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. 5 cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-Türâs, 2002.
- Mücâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc el-Mekkî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselam Ebû'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-hadîse, 1989.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbûrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt, Kahire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1955-1956.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdullah el-Mervezî. *Kitâbü'l-fiten*. thk. Semîr Emîn ez-Züheyrî. 2 cilt. Kahire: Mektebetü't-tevhîd, 1992.
- Özel, Recep Orhan. *Kur'an Dili ve Üslubu*. Ankara: Sage Yayıncılık, 2015.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsirin Hâlleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Polat, Fethi Ahmet. "Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebâtı Hams (Beş Bilinmeyen)". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 1/2 (2004): 17-54.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer Ebû Abdullah. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru ihyai't-Türâsi'l-arabî, 1999.
- Rebî' b. Habîb Ebû Amr el-Ezdî. *el-Câmiu's-sahîh (el-Müsned)*. thk. Muhammed İdrîs. Beyrut: Dâru'l-hikme, 1995.
- Suiçmez, Yusuf. *Sahabe ve Tabiin Söзlerinin Hz. Peygamber'e Nispeti*. Ankara: OTTO, 2015.

- Süyûtî, Ebû'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî. 2 cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1995.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *Müsnedü'ş-Şamiyyîn*. thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. 4 cilt. Kahire: Dâru hicr, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdülbaki ve İbrahim Atve Ivaz. 5 cilt. Kahire: Mektebetü ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer. *Duaî'ü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-ilmîyye, 1984.
- Uzun, Nihat. "Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı". *KTU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (2015): 7-39.
- Yahyâ b. Sellâm et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2004.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzanu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1985.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Amr. *el-Keşşâf an hakâik gavâmidî't-tenzîl*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-arabî, 1987.